

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEVİNC ADİL qızı ABDULƏZİZOVA

MƏTNİN ÜMUMİ SEMANTİKASI VƏ QURULMA TEXNİKASI

HSM – 060201 – Dilşünashq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Hüseynova Mehriban Əlihüseyn qızı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-7
I FƏSİL. MƏTNİN TƏDQIQ TARİXİ.....	8-29
1.1. Mətn dilçilik tədqiqatlarında.....	8-19
1.2.Mətnin tərkib hissələri.....	19-29
II FƏSİL. MƏTNİN SEMANTİK STRUKTURU.....	30-64
2.1.Bədii mətnin üslubi təhlili.....	30-48
2.2.Struktur-semantik cəhətdən bir-birinə bağlı olan mətnlər.....	48-64
NƏTİCƏ.....	65-66
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	67-70

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin ikinci yarısından etibarən mətn dilçiliyinin yaranması və müasir dövrdə yenidən tədqiqatlara cəlb olunması mətnin ən böyük sintaktik vahid olması problemi ilə əlaqədardır. Həm Azərbaycan, həm də xarici ədəbiyyatlarda mətn və onun strukturu, digər sintaktik vahidlərlə müqayisəsi dilçilik üçün aktual mövzulardandır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı mətndir. Tədqiqat işinin predmeti isə mətnin semantikasının və qurulma texnikasının nəzəri əsaslarıdır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi mətnin semantik-struktur təhlilini aparmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşımızda aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

- mətnin tədqiq tarixinə nəzər salmaq və problem kimi qoyulan məsələlərə aydınlıq gətirmək;
- mətnin dilçilikdə mövcud təriflərini araşdırmaq;
- mətn və digər sintaktik vahidlər arasında sərhəddi müəyyən etmək;
- mətn dilçiliyinin mətnin semantik-strukturunun araşdırılmasında rolunu göstərmək;

Tədqiqatın metodologiyası. Dissertasiya işinin yazılmasında tipoloji, təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını müxtəlif dilçilər tərəfindən yazılmış elmi ədəbiyyat təşkil edir. Buraya Q.Sollanik, T.İ.Silian, V.B.Matezius, A.A.Potebnya, K.M.Abdullayev, M.Ə.Hüseynova, R.Ş.İsmayılova, Q.Kazımov, kimi müəlliflərin tədqiqatları daxildir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dilçilikdə mətnlə bağlı tədqiqatlarda mübahisəli məqamlar çoxdur. Əsasən, mətnin strukturu ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Buna görə də, mövzunun yenidən işlənilib, mübahisə doğuran məqamlara toxunulması baxımdan elmi cəhətdən yeni sayılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada dilin ümumi nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi üçün mühüm olan ümumi, tipoloji, universal baxımdan əhəmiyyətli xüsusiyyətlər üzə çıxarılır. Tədqiqatda irəli sürülən nəzəri müddəalar sintaktik konstruksiyaların, sintaktik vahidlərin

araşdırılmasında tətbiq edilə bilər.

Tədqiqatın metodik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, burada əldə edilən nəticələr ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris olunan ümumi dilçilik kursları üzrə mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Magistr dissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetində İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti-2 kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları mütəmadi olaraq kafedranın iclaslarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqat işinin mövzusu ilə əlaqədar “Mətn və onun tərkib hissələri” adlı məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Magistr dissertasiyası mündəricat, giriş, 2 fəsil, 4 yarım-fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş hissədə mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri qeyd olunmuşdur.

“Mətnin tədqiq tarixi” adlı birinci fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir və bu fəsil, nəzəri xarakter daşıyır. Müxtəlif elmi ədəbiyyatların təhlilindən əldə edilmiş nəticələr burada öz əksini tapmışdır.

Birinci fəslin ilk yarım fəsili “Mətn dilçilik tədqiqatlarında” adlanır. Burada Azərbaycan və xarici dilçilik tədqiqatlarında mətnə verilən təriflər, onun tərkib hissələrini təşkil edən komponentlərlə bağlı mübahisəli fikirlər və s. öz əksini tapmışdır.

Mətn dilçiliyi keçən əsrin 60-cı illərindən yaranmağa başlamış, bununla da, son onilliyindən etibarən mətnin cümlədən daha böyük vahid olması proble-mi dilçilik elminin əsas problemlərindən birinə çevrilmişdir.

Dilçilikdə mətn bütöv linqvistik vahid kimi tədqiq edilir və tədqiqatlarda mətnin iki əsas növü göstərilir:

1. Mikromətnlər. Bu cür mətnlərdə konkret bir fikir, yaxud mətləb bitir. Başqa adla bu mətnlər mürəkkəb sintaktik bütöv, period, subtekst, diskurs, nəsr bəndi, frazaüstü vahid də adlandırılır.

2. Makromətnlər. Ayrı-ayrı fəsillərdən ibarət daha böyük mətnlər isə makromətnlər adlanır. Buraya bədii əsərlər (mənsur şeir, hekayə, povest, roman və

s.), müxtəlif fəsilərdən ibarət elmi, publisistik mətnlər də aid edilir. Bu cür sintaktik bütövlərin başlanğıcı, inkişafı və sonu olmalıdır.

Birinci fəslin “Mətnin tərkib hissələri” adlı ikinci yarım fəslində isə mətn termininin mahiyyəti açıqlanmış və onun komponentləri təhlilə cəlb olunmuşdur.

Mətn sözü ərəb dilindən gəlir, möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi. Dilçilikdə mətn terminindən dörd fərqli şəkildə istifadə edilməsini müşahidə edirik, bunlar aşağıdakılardır:

1. Bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq;
2. Müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model;
3. Kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı;
4. Formasına görə yazılı olan nitq nümunəsi .

Tədqiqatlarda mətnin tərkib hissələri aşağıdakı formalarda göstərilir:

1. Sintaktik bütöv və cümlə
2. Sintaktik bütöv və söyləm
3. Sintaktik bütöv və abzas
4. Sintaktik bütöv və period
5. Sintaktik bütöv və diskurs
6. Sintaktik bütöv və mürəkkəb sintaktik bütöv
7. Sintaktik bütöv və frazafövqi vahid
8. Sintaktik bütöv və prozaik (nəsr) bəndlər.

Mürəkkəb sintaktik bütöv anlayışı demək olar ki, sintaktik bütöv anlayışı ilə paralel götürülmüşdür. Sintaktik bütövün bu cür adlandırılması təsadüfi deyildir. Çünki mətn özü mürəkkəb sintaktik vahiddir, mürəkkəb konstruksiyadır və özlüyündə müxtəlif sintaktik vahidləri birləşdirir. Bu zaman deyə bilərik ki, söyləm, sintaktik bütövlər, period, frazafövqi vahidlər, mürəkkəb sintaktik bütövlər birlikdə makromətni təşkil edir. Mikromətnlər isə kiçik sintaktik bütövləri – diskurs, abzas, prozaik bəndləri ehtiva edir.

Tədqiqat işinin ikinci fəslində “Mətnin semantik” strukturu adlanır. İki yarım fəsildən ibarət olan bu hissədə mətnin semantik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilmişdir.

“Bədii mətnin üslubi təhlili” adlı yarım fəsildə bədii mətnlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Mətnin linqvistikasını tədqiq edən dilçilər T elementar mətnin interpretasiyası ilə kifayətlənməli olmuşlar. Bədii mətnlərin təhlili isə faktiki olaraq, kənarında qalmış və ədəbiyyatşünaslığa sanki girov kimi qoyulmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, ahəngdarlıq, aydın tələffüzəlmə, xoşritmlilik anlayışları vasitəsilə formal vasitələrin inventarını tamamlamaq mümkündür. Məzmun vahidləri inventarı isə, obrazın və müəyyən obrazlar çoxluğunun relyasiyası kimi simvol kateqoriyasını almalıdır. Bununla yanaşı, obrazlar arasındakı səsli, ritmik və qrammatik simvolizmi bir-birindən ayırmaq gərəkdir ki, qrammatik simvolizmin, simvolun çərçivəsi daxilində semantik obrazların ifadə edilməsi üçün istifadə edilə bilsin. Mətn ünsiyyətinin ilkin dil işarəsidir və bu işarə kodlama nəticələrinə aiddir. Mətnin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi bu şəkildə təsvir oluna, həmçinin, bu mənada mətn aktual sintaksisin dil işarələrinin makrovahidi kimi hesab oluna bilər.

Birinci fəslin ikinci yarım fəsili “Struktur-semantik cəhətdən bir-birinə bağlı olan mətnlər” adlanır. Mətnin əmələ gəlməsi çoxaspektli hadisə olub, müxtəlif tərəflərdən izahı verilə bilər. Bu zaman söhbət eyni mətndən getməlidir. Bu mətn strukturunun fərqli tərəflərdən tərifinin verilməsinə gətirib çıxarır. Mətni əşkil edən ayrı-ayrı komponentlər arasında olan mənə münasibətləri, onun əmələ gəlməsi və inkişaf dinamikasını töhvələrinin aspektlərdən biridir. Mətn komponentləri arasında mənə münasibətləri haqqında bir çox müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bədii əsərlərdən gətirilmiş nümunələr sayəsində mətn komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirən mənə əlaqələri-eynizamanlılıq, ardıcılıq, qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama, aydınlaşdırma, səbəbnəticə, bölüşdürmə, hərtərəfli izah olunmuşdur.

Mənə münasibətləri sintaktik bütövü tamamlayan cümlələr arasında olan mənə əlaqələri kimi anlaşılır və bu formaları var: birləşdirmə, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə. Bu əlaqələrin eynilə tabesiz mürəkkəb cümlədə olduğu şəkildə təzahür etdiyi bildirilir. Müəllif birləşdirmə əlaqəsinin də iki şəklini qeyd edir: mətnin komponentləri zaman eyniliyi əsasında birləşir. Bu cür mətnlərin komponentlərində öz ifadəsini tapan hadisələr vahid zaman kəsiyində baş verir;

mətnin komponentləri zaman ardıcılığı üzrə birləşir. Bu xassə əsasən çox dinamik mətnlərə xasdır. Dinamik mətnlər ardıcılıq əlaqəsi üzərində qurulur.

Nəticə hissəsində dissertasiya işindən əldə edilən nəticələr ümumi müddəalar şəklində təqdim olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısında isə tədqiqat işinin yazılmasında istifadə olunan müxtəlif dillərdən elmi əsərlər qeyd olunmuşdur.

I FƏSİL

MƏTNİN TƏDQIQ TARİXİ

1.1.Mətn dilçilik tədqiqatlarında

Mətn dilçiliyi keçən əsrin 60-cı illərindən yaranmağa başlamış, bununla da, son onilliyindən etibarən mətnin cümlədən daha böyük vahid olması problemi dilçilik elminin əsas problemlərindən birinə çevrilmişdir.

Mətn bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq, kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə və ya digərinə aid deyimlər ardıcılığı, formasına görə şifahi və ya yazılı olan nitq nümunəsi kimi izah edilir. Bu fikir tədqiqatçıların əksəriyyəti tərəfindən irəli sürülür. Lakin burada mübahisə doğuran cəhət «düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq» məsələsidir ki, belə bir ardıcılığın qurulma qanunauyğunluğu göstərilir və məsələ cümlələrin düzgünlüyü və dilin normalarına uyğunluğunu əhatə edir. Mətnə bütöv linqvistik obyekt kimi yanaşılır. “Mətn müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülüşü çoxluğudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb təməldir”. [2, s.21]

Dildə hər söz yığını mətn sayıla bilməz. Elmi ədəbiyyatlarda mətnin aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərilir:

- Bütövlük, tamlıq, məzmun vahidliyi və məna vəhdətinin olması;
- Struktur qapalılığa malik olmaq;
- Komponentlərin qarşılıqlı münasibətində meydana çıxan əlaqə üsulları;
- Əlaqə üsullarının mürəkkəb cümləyə nisbətən dərinliyi;
- Mətn daxili qrammatik və leksik vahidlərin nisbi müstəqilliyi;
- Açar sözlərin, açar cümlələrin mövcudluğu, onların əvəzliliklərlə və əvəzlik mənalı sözlərlə, eləcə də sinonimlərlə dəyişmə imkanlarının olması [2, s.395].

Mətn termini çoxmənalıdır və dilçilik terminologiyasında, eləcə də mətn dilçiliyinə dair ədəbiyyatlarda onun izahında bu cəhət özünü aşkar şəkildə göstərir.

Avropa dillərində, həmçinin rus, eləcə də Azərbaycan dilçilik terminləri lüğətində “mətn” termini izah olunur. “Mətn - yazıya alınmış nitq parçası, söyləm” [1, s.162]. Təbii ki, bu son dərəcə bəsit tərifdir. Mətn terminin dörd fərqli şəkildə istifadə edilməsi daha geniş yayılmışdır. Bu izaha görə “Mətn –

- 1) bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq;
- 2) müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model;
- 3) kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı;
- 4) formasına görə yazılı olan nitq nümunəsidir” [2, s. 471].

Belə təyinetmə də ümumi mahiyyət daşıyır. Lakin bu şəkildə izah mətn dilçiliyinin əsasını qoymuş tədqiqatçıların işlərində qeydə alınır. Mətnə konkret tərif verənlər və ya vermək istəyənlər də az deyildir. Mətn “müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülüşü çoxluğudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb tamdır” [3, s. 11].

Bu baxımdan mətn bütöv linqvistik obyektidir. K.Abdullayev göstərir ki, “tekst termini altında (latınca textum - əlaqə, birləşmə deməkdir) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır” [6, s.36].

Ə.Cavadovun fikrinə görə, mətn dil və nitq vahidlərinin sintezidir [8, s.55]. K.Abdullayev mətnə bir qədər fərqli aspektdən yanaşır. O, belə bir qənatə gəlir ki, dil faktı kimi mətndən danışanda ona bir bütöv vahid, həm dil, həm də nitq əlamətlərini özündə saxlayan tam kimi baxmaq lazımdır [4, s. 211].

Q.Kazımov yazır: “Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca tekst, yunanca textum - birləşmə sözüə uyğundur) – möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir. Mətn sözü bir dilçilik termini kimi, müxtəlif mənalarda başa düşülür - dilçilik tədqiqatlarında iki növə - mikro və makromətnlərə ayrılır” [16, s. 424].

Mətnə aid tərif, izah və şərhlərin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Belə çoxluq son nəticə etibarını ilə hələ ki, bir ümumi tərifə yığılmır. Mətnlərin sayı çox, forma və quruluşları müxtəlifdir, Onlar ayrı-ayrı parametrlərə görə bir-birinə yaxınlaşdıqları kimi uzaqlaşa da bilirlər.

Mətn dilçiliyinin yaranması və inkişaf tarixini izləsək, mətnin ilk növbədə mətn dilçiliyinin obyekt kimi qəbul edilməsini və ona sintaktik hadisə kimi baxılmasını müşahidə edirik. Sonralar isə mətnin kommunikativ cəhətləri və funksiyaları diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Mətnin linqvistik təhlilində sintaktika, semantika və praqmatika əsas yer tutur. Sintaktika işarələrin bir-biri ilə münasibətlərinə söykənir və mətn vahidləri arasındakı əlaqəni əhatə edir. Koheziya da bu tərkibdə yer alır. Mətnin semantikasını tədqiqatları mərkəzi istiqamətlərindən biri olub mətnin tamlığını, onun məzmun kəsb edən parametrlərini açmağa xidmət göstərir. Mətnin formal və semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq vacib olsa da, mətnin funksional-praqmatik təşkili indi daha çox ön plana çəkilir.

Azərbaycan dilçiliyində mətn dilçiliyinin xüsusi rolu vardır. Bu sahə üzrə müxtəlif tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar, dərsliklər, məqalələr mövcuddur.

K.M.Abdullayevin bu sahədə uğurlu işləri vardır. Akademik sintaktik bütövlərin strukturu, komponentləri arasında əlaqə kimi məsələlərə münasibət bildirmiş, mətnin kommunikativ-funksional vəzifələrini hərtərəfli araşdıraraq cümlələrin qarşılıqlı münasibətlərində zaman və şəxs kateqoriyalarının rolunu xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

Ələvsət Abdullayevin “Müasir Azərbaycan dili” (Sintaksis) dərsliyində mətndən bəhs edilir. Lakin burada müəllif qeyd edir ki, mətnlə bağlı bölmə Kamil Vəli Nərimanoğlu tərəfindən yazılmışdır. Bu bölmədə mətn mürəkkəb sintaktik bütöv kimi adlandırılır və sintaktik səviyyədə mürəkkəbləşmə aşağıdakı formada verilir: söz birləşməsi → müxtəsər cümlə → sadə geniş cümlə → mürəkkəb cümlə → qarışıq tipli mürəkkəb cümlə → mürəkkəb bütöv (mətn). [2, s.291]

Ə.Abdullayev son dövrlərə qədər aktual üzvlənmə probleminin yalnız cümlə səviyyəsində araşdırıldığını, yalnız sonrakı araşdırmalarda onun böyük sintaksis vahidlərə aid edildiyini qeyd edərək mətnin linqvistik cəhətdən tədqiqi onun ayrı-ayrı aspektlərinin, o cümlədən mətnin məna təşkili, onun struktur-semantik xüsusiyyətləri, mətnin komponentlərinə daxil olan cümlələr arasında quruluş-məna əlaqə və münasibətləri öyrənildiyini göstərmişdir. Müəllif mətnin müəyyən yolla nizama salınmış, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğu kimi başa düşüldüyünü, bu terminin özünün də birmənalı olmadığını, anlayışa bir cümləni və

sadə söyləmədən bütöv romanadək cümlələr qrupunun daxil edildiyini təsdiqləyir [2, s. 82-92]

Nuridə Novruzova “Sintaktik bütövlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri”, “Mətn sintaksisi” tədqiqatlarını mətn probleminə həsr etmişdir. Müəllif Azərbaycan dilçiliyində mətnin öyrənilməsindən bəhs edərkən ilk olaraq Mirzə Kazım bəyin “Qrammatika” kitabının adını çəkir. Daha sona XX əsrin 60-cı illərində M.Z.Zəkiyevin “Tatar dilinin sintaktik quruluşu” kitabından bəhs edərək yazır: “Müəllif kitabın böyük bir bölməsini sintaktik bütövlərin strukturuna və onun tərkibindəki cümlələrin əlaqələnməsi məsələsinə həsr etmişdir. Tədqiqatçının nöqtəyi-nəzərincə, sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələr arasındakı bağlılığı (münasibətləri), onları bağlayan vasitələri ətraflı öyrənmək əsas məsələlərdən biridir. Müstəqil-bərabərhüquqlu cümlələr arasındakı bağlılığı öyrənmək üçün lazım olan tələblərə əlaqəli nitqin hansı hissəsi cavab verirsə, sintaktik bütövün də hüdudları ondan asılı olaraq müəyyənləşir”. [22, s.15]

Azərbaycan dilçiliyində mətnin tədqiqi ilə bağlı tədqiqatlar içində Mehriban Hüseynovanın “Mətnin sintaktik-semantik və koqnitiv interpretasiyası” tədqiqat işini, daha sonra dərc etdirdiyi “Mətnin interpretasiyasında sintaktik-semantik və koqnitiv amillər” dərs vəsaitini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. M.Hüseynova mətn tipi, mətnin yaranma modelləri, mətnin yaranmasını şərtləndirən amillər kimi bir sıra problemlərə toxunmuşdur.

Müəllif burada bir sıra problemlərə toxunmaqla yanaşı mətn dilçiliyinin təşəkkülü ilə bağlı araşdırmalarını da qeyd etmişdir. Bundan əlavə, mətn dilçiliyində mətn problemindən bəhs edərkən M.Ə.Hüseynova yazır: “Xarici dilçilik məktəblərində bu problemin tədqiqatı üçün sayısız-hesabsız monoqrafiyalar, məqalələr yazılsa da, hələ də prinsipial məsələlərdə ümumi bir razılıq əldə olunmamışdır. Bu, əsasən, aşağıdakı məsələlərdə özünü daha qabarıq göstərir:

1. Mətn dilçiliyinin meydana gəlməsi səbəblərinin, inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirilməsi.
2. Mətnin təhlili metodlarının təsnifi və işlənməsi.

3. Mətnin integrativ xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması (yəni mətnə bütöv bir vahid kimi xas olan xüsusiyyətlər, mətn elementlərinin spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və tədqiqi).

4. Mətn dilçiliyinin predmetinin müəyyənləşdirilməsi və s.” [11, 12]

Ruslan İsmayılov “Bədii mətnin strukturunda subyektiv qiymətləndirici modallıq” tədqiqatında bədii mətnin dili, strukturu kimi məsələlərə toxunmuşdur. [14, s.102]

Şəhla Kərimova “Mətnin kommunikativ strukturu” adlı tədqiqat işində, əsasən, mətn strukturunda registrlərin qarşılıqlı əlaqəsindən, bu zaman registrlərin sıralanması kimi məqamlardan da bəhs etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində Ə.M.Cavadov ilk dəfə öz doktorluq dissertasiyasında sintaktik bütövləri nitqin müstəqil aktı kimi ayırmış və tədqiq etmişdir. [8, s.25]

Bunu da qeyd etməliyik ki, mətn dilçiliyi ilə bağlı elmi ədəbiyyatlara baxdıqda görürük ki, bu vahidin adı ilə bağlı konkret bir fikir yoxdur. Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi, xarici dilçilik ədəbiyyatlarında da müxtəlif terminlərə rast gəlirik: “V.V.Vinoqradov onu “mürəkkəb sintaktik vahid”, N.S.Pospelov “mürəkkəb sintaktik tam”, A.İ.Belçi “cümlə zənciri”, İ.A.Fiqurovski “supersintaktik vahid”, Q.Y.Solqanik “prozaik bənd”, Praqa dilçiləri “mətn komponenti, diskurs”, Edinburq məktəbi “registr”, “kommunikativ blok”, “sintaktik kompleks”, İ.R.Qalperin “frazafövqi vahid” və s. adlandırmışdır”.

Dilçilikdə mətn bütöv linqvistik vahid kimi tədqiq edilir və tədqiqatlarda mətnin iki əsas növü göstərilir:

1. Mikromətnlər. Bu cür mətnlərdə konkret bir fikir, yaxud mətləb bitir. Başqa adla bu mətnlər mürəkkəb sintaktik bütöv, period, subtekst, diskurs, nəsr bəndi, frazaüstü vahid də adlandırılır.

2. Makromətnlər. Ayrı-ayrı fəsillərdən ibarət daha böyük mətnlər isə makromətnlər adlanır. Buraya bədii əsərlər (mənsur şeir, hekayə, povest, roman və s.), müxtəlif fəsillərdən ibarət elmi, publisistik mətnlər də aid edilir. Bu cür sintaktik bütövlərin başlanğıcı, inkişafı və sonu olmalıdır.

Makromətnlərə Qəzənfər Kazımov belə tərif verir: “Makromətnlər – mənası,

məqsədi, strukturu, kompozisiyası, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyədir, geniş cümlələrdir”. [16, s.425]

Qapalı struktur dil vahidi kimi atalar sözləri, bayatılar, mərasim və ya qeyri-mərasim nəğmələrinin hər biri özlüyündə bir məndir: *Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir. və s.* [2, s.394]

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi dilçilikdə mikromətn termininin sinonimi kimi sintaktik bütöv terminindən geniş istifadə olunur və o nitqin cümlədən böyük bitkin mənalı hissəsi hesab olunur. Hansı ki, həmin hissə yenidən mənlərə ayrılır, təmdir, konkretədir və bitkindir. Lakin makromətnlər mikromətnlərdən, yəni sintaktik bütövlərdən təşkil olunur desək, yanlışdır. Bu baxımdan Q.Ş.Kazımovun aşağıdakı fikirləri maraqlıdır. Belə ki, o yazır: “Makromətnlər mikrotemalar silsiləsi əsasında formalaşır və əsərin həcmindən əsaslı olaraq, saysız mikrotemaların ustalıqla əlaqələndirilməsi yolu ilə əsas temanı oxucuya çatdırır. Bu cəhətdən makromətn bir-birinə keçirilmiş tor şəbəkələr kimidir. Hər bir sintaktik bütöv isə ayrıca bir mikrotema üzərində qurulur. Yəni hər bir sintaktik bütövün özünün mikroteması olur. Həmin mikrotemalar birləşərək makromətnin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də təhlil üçün lazım olan hər bir sintaktik bütöv (mikromətn) makromətn içərisindən seçilib çıxarılır. Deməli, sintaktik bütövlər (mikromətnlər) makromətnlərin hissələridir”. [16, s.426]

Həmçinin elmi əsərlərdə mətnlə yanaşı, mətn kateqoriyasından da bəhs olunur. Mətn kateqoriyası onun əlamətlərinin məcmusudur. Tam əsər, eləcə də onun hissələri müəyyən kateqorial əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlərin qarşılıqlı münasibəti mətni yaradır. Mətn kateqoriyalarına əsasən aşağıdakılar aid edilir:

1. inteqrasiya;
2. əlaqələnmə (bağlanma);
3. retrospeksiya;
4. prospeksiya;
5. kontinium;
6. dərinlik (sətiraltı məna);
7. presuppozisiya;

8. praqmatika və s. [21, 23]

Mətn ünsürləri, elementləri bir-biri ilə müəyyən münasibətdə olur. Dilçilikdə mətnin cümlə və ondan böyük elementlər arasındakı əlaqə koheziya adlandırılır. Mətn əlaqələri sistemində koherensiya və koheziya xüsusi yer tutur. Bunlar fərqli anlayışlardır. Koherentliyi koheziya ilə eyniləşdirmək olmaz. Koherentlik mətnin xüsusiyyətidir, koheziya isə mətnin cümlədən kiçik olmayan vahidinə xas xüsusiyyətdir. Koherentlik mətnin leksik-semantik, qrammatik (hər şeydən əvvəl sintaktik) və üslubi aidliyi, eləcə də onu təşkil edən cümlələrin qarşılıqlı asılılığından ibarət tamlıqdır. Koherentlik koheziyanın leksik-semantik, sintaktik və üslubi növlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. [21, 22]

Mətn üçün yalnız onun vahidləri arasında əlaqə zəruri amil deyildir. Mətn mürəkkəb bir tam olub, informasiyanın hərtərəfli ötürülməsinin əsas vasitəsi, onun yaradılmasında ümumi məqsədi informasiyanın ötürülməsidir. Mətn müəyyən vahidlərin əlaqələnmiş ardıcılığından təşkil olunduğuna görə onun əvvəlki hissələrinin daşdığı informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilər. Bu baxımdan, mətn genişləndikcə, ona mətn vahidləri artırıldıqca informasiyanın həcmi dəyişir. Köhnə məlumatı yeniləri əvəz edir və bu zaman ötürülən informasiyalar arasında əlaqələr də qurulur. Köhnə informasiya dəyərliliyini itirir, yeni informasiya isə dəyərlilik qazanır. [21, 22]

Cümlələrin ixtiyari düzülüşü mətn hesab edilə bilməz. Mətn bitkinliyə, ümumi informasiyanı tamamlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. “Əks təqdirdə verilmiş cümlələrdən həm əvvələ, həm də sona istiqamətlənmiş informasiya natamamlığı mətni qapanmağa qoymur. Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hadisəsi struktur kompozisiya funksiyaya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin sintaktik tama çevrilir. Mətn qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar”. [16, s.208]

Bilirik ki, mətn formaları müxtəlifliyi ilə seçilir. Ümumi olaraq, mətnlərin funksional-kommunikativ siniflərinə əsasən aşağıdakılar aid edilir:

- məişət danışıq dili mətnləri
- publisistika və mətbuat mətnləri

- elmi mətnlər
- rəsmi mətnlər
- bədi mətnlər və s.

Ş.Kərimova qeyd etdiyimiz mətn siniflərinin hər biri üçün vahid konstruktiv parametrlərin səciyyəvi olduğunu göstərmişdir. Həmin parametrlər aşağıdakıları özündə birləşdirir:

1. müəyyən sosial ünsiyyət sahəsinə aid əsas ictimai-kommunikativ məqsəd;
2. sosial ünsiyyət sahəsinə aid kommunikasiya predmeti;
3. kommunika-siya aktının həyata keçirildiyi şəraitə uyğun əlamətlər;
4. kommunikativ şərait üçün səciyyəvi olan ünsiyyət kanalı. [17, s.28]

Cümlənin kommunikativ aspektindən bəhs edərkən, müəllif yazır: “Cümlənin kommunikativ aspekti onun subyekt və predikativini əsasında formalaşır. Bu iki qütb cümləni tamamlayır. Mətnin kommunikativliyi isə mətni yaradanla onu oxuyan və ya dinləyən arasındakı ünsiyyəti əhatə edir. Bu ünsiyyət kommunikantları dialoq iştirakçısı olması tələbini ortaya atmır. Məsələn, yazıçı əsəri yaradır. Oxucu isə onu oxuyur. Bu iki tərəf arasında kommunikativ akt mətnin kommunikativliyindən birbaşa asılıdır. Müəllifin mətni yaratması ilə oxucunun onu qavraması mətnin kommunikativliyini təyin etmir. Əgər oxucu mətni qavramırsa, mətn ya kommunikativliyə malik deyil, ya da oxucu kommunikant müəllifin nəzərdə tutduğu şəxs deyildir. Müəllifin ötürdüyü informasiya öz resipientini, yəni kommunikativ akt zamanı informasiyanı qəbul edən tərəfi tapmamışdır. Mətnin kommunikativliyi müəllifin kommunikativ məqsədindən və resipientin həmin məqsədi hansı dərəcədə qavrayıb ona reaksiya verməsindən asılıdır. Kommunikativlik informativlikdən fərqli olaraq dövriliyə malikdir”. [17, s. 32]

Mətn dilçiliyinin yaranması, onun inkişaf tarixinə dair tədqiqatılara nəzər saldıqda aydın olur ki, mətn ilk növbədə mətn dilçiliyinin obyekt kimi qəbul olunmuş, tədqiq edilmiş və ona sintaktik hadisə kimi baxılmışdır. Lakin bundan isə mətnin kommunikativ cəhətlərinin, funksiyalarının tədqiqi önə çəkilmişdir.

Mətnin komponentlərini əlaqələndirən əsas vasitələr aşağıdakılardır:

- *Leksik vasitələr*. Sözlər mətndə frazafövqi vahid səviyyəsində yüksələ bilər,

mətnin düzəlməsi üçün müəyyən zəmin yaradır. (14, s.69) Mətnin qurulmasında sözün rolu, bununla belə sözün semantik yükünün ağırlığı haqqında geniş danışmağa ehtiyac yoxdur. Məlumdur ki, istənilən sintaktik vahidin canı leksemdir, sözdür.

- *Morfoloji vasitələr, köməkçi nitq hissələri.* Təkcə sözlərin mətnin yaranmasında iştirak etməsi kifayət etmir. Bu zaman sözlər və cümlər arasında müəyyən qrammatik və məntiqi əlaqənin yaranması lazım olur. Bu əlaqənin yaranması isə müxtəlif morfoloji vasitələrin köməyi ilə mümkün olur. Bu vasitələr özlüyündə aşağıdakı qruplara bölünür:

- a) Bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər
- b) Ədatlar
- c) Modal sözlər
- d) Qoşmalar

Qeyd etdiyimiz köməkçi nitq hissələri mətn daxilində sözlərin, cümlə üzvlərinin, mürəkkəb cümlələrin və qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin bağlanmasına, eləcə də abzas, söyləm, sintaktik bütövlərin əlaqələnməsinə və s. kömək edirlər.

- *Sintaktik vasitələr.* Buraya söz sırası, cümlə düzümü (giriş cümlə, keçid cümlə, bazis cümlə, yekun cümlə), təkrarlar (leksik və qrammatik təkrarlar, sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin təkrarı, sinonimlik-paraellik) daxildir.

Söz sırası mətnlərdə sözlərin müəyyən qrammatik qanunauyğunluqla və ardıcılıqla sıralanmasıdır. Həmçinin söz sırası üslubi funksiya daşıyır. Bu baxımdan ədəbi və bədii dildə söz sırası üslubi vasitə kimi çıxış edir. Ə.Cavadov Müasir Azərbaycan dilində söz sırasının mikromətni əlaqələndirən üslubi vasitələrini aşağıdakı kimi sistemləşdirmişdir:

1. Hər hansı bir cümlə nitq prosesi, yaxud kontekst daxilində, başqa sözlə desək, digər cümlələrlə əlaqəli şəkildə görünür.

2. Məntiqi vurğuya fikir verilir.

3. Üslubla əlaqədar olaraq müəllifin hekayə nitqini dialoqdan, tiplərin dilindən ayırmaq lazımdır.

4. Söz sırası əsərin növü (janrı) ilə də bağlıdır. Belə ki, bədii nəsr və ya nəsrə

yazılmış dram əsəri şəirdən fərqləndiyi kimi, elmi əsərdə də söz sırası hər cür bədii əsərdən fərqlənir. [8, s.14]

Sintaktik bütövlərdə söz sırası aşağıdakı kimi müşahidə olunur: “Sintaktik bütövün birinci cümləsi söyləmin çıxış nöqtəsi (əsas) – sonuncu cümlə söyləmin nüvəsidir. Mənanın açımı söyləmin çıxış nöqtəsindən söyləmin nüvəsinə doğru gedir. Bəzən inversiya nəticəsində mətnin cümlələrində söyləmin çıxış nöqtəsi öz mövqələrini dəyişmirlər. Birinci qrup söz sırasını V.B.Matezius “Çex dilində söz sırası” əsərində “obyektiv”, ikincini isə “subyektiv” sıra adlandırmışdır. [37, s.123]

Son olaraq qeyd edək ki, söz sırasının sintaktik-üslubi funksiyası müəyyən real zəminlə əlaqədar meydana çıxırsa, qrammatik funksiyası isə hər bir dilin daxili qanunları əsasında formalaşır.

Sintaktik bütövlərin təşkilində təkrarların rolunu da qeyd etmək lazımdır. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi mikromətnlərin qapanmasında təkrarlar iştirak edir. Leksik təkrarlar sözlərlə, qrammatik təkrarlar isə söz birləşmələri və cümlələrlə ifadə olunur. Leksik və qrammatik təkrarların mahiyyəti ondadır ki, söz, söz birləşməsi və cümlə sintaktik bütövün əvvəlində başlayıb, sonunda eyni vahidlə bitir, tamamlanır. Bu da o deməkdir ki, təkrarlar qapalılıq xüsusiyyətinə malikdir.

Sintaktik bütövləri əlaqələndirən vasitələr arasında sinonimlik-parallelizm faktorunu da qeyd etmək lazımdır. Mətdə eyni sintaktik struktur paralelizmə səbəb olur və onun əsas göstəricisi mütləq təkrarlılıqdır. Sintaktik paralellər və leksik vahidlərin təkrarı ilə meydana çıxır. Bununla belə, paralelliğin müxtəlif növləri mövcuddur:

- semantik paralelizm
- frazafövqi vahidin paralelizmi
- şəbəkəli paralelizm
- silsilə-simmetrik düzümlü paralelizm
- düzxətli paralelizm və s.

Bunlardan sonuncusu mətni sonlandırmağa xidmət edir. T.İ.Silian yazır ki, paralel bağlanmış cümlələr avtosemantik xarakterə malikdir. Belə konstruksiyalar aydın semantikaya malik olur, digər semantik əlaqə iştirak etmədən təşkil olunur,

özündən sonra gələn cümlələrdən asılı deyil və leksik cəhətdən dolğundur. [34, s.22]

Sinonimlik mətnin daxilində olan yarımçıq cümlənin bir tipi olan elliptik cümlənin komponentləri arasında özünü göstərir. Belə cümlələrin əvvəlki komponentində olan feili xəbər sonrakı komponentdə buraxılır. Müxtəlif tipli tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri formal cəhətdən fərqli olur, yəni sintaktik paralellik təşkil edən tərəflərdən ikincisində birinci tərəfin uyğun eyni qrammatik xəbəri təkrar olunmur və beləliklə, birində cümlə üzvləri tam iştirak edir, o biri tərəfdə xəbər buraxılmış olur. Lakin bu şəkildə də sintaktik paralelizm simmetrik görünür və cümlənin strukturu pozulmur. [22, s.131]

Qeyd üçün deyək ki, sintaktik paralellik daha çox bədii mətnlərdə özünü göstərir və o leksik təkrarlarla reallaşır.

Mətnin struktur xüsusiyyətlərindən bir qədər bəhs etdikdən sonra mətnin semantikasını ilə bağlı bəzi məqamlara toxunaq. Mətnin semantikasını bir sıra elementlər təşkil edir. Bunlardan biri də mətnin növləridir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. İntonasiyaya görə mətn növləri (sürətli mətn, kəsik intonasiyalı mətn, sadalayıcı mətn);
2. Mətnin üslubi məqamlara görə növləri (arayıq mətn, aydınlaşdırıcı mətn, təsdiqləyici mətn, nizamlayıcı mətn);
3. Mətnin formasına görə növləri (müqəddimə mətnlər, nəticə mətnlər, bölgülü mətn, xitab mətn, müraciət mətnləri, izahedici mətnlər, körpü mətn, yekunlaşdırıcı mətn);
4. Mətnin xarakterinə görə mənə növləri (təsviri mətnlər, reportaj mətnlər, psixoloji mətnlər). [22, s.155]

N.S.Novruzova qeyd etdiyimiz bölgədə mətnin mənə növləri ilə bağlı qrupları qəbul etməyərək onları aşağıdakı kimi təqdim edir:

- Nəqli mətnlər.
- Təsviri mətnlər
- Psixoloji mətnlər

Adından da belli olduğu kimi nəqli mətnlərdə nəqletmə məzmunu vardır. Burada müəllif nəqletmədən təhkiyə üsulu kimi istifadə edir və rəvayətçilik, nəqletmə üstünlük təşkil edir. Bu üsul məzmunun açılmasına xüsusilə təsir göstərir. Sözü gedən mətnlər nəqli-təsviri, nəqli-reportaj, nəqli-mühakimə, nəqli-izahlı mətnlər kimi fərqləndirilir.

Mətnlərin ikinci mənə növü olan təsviri mətnlərdə təsvir olunan obyektlərdən hər hansı birinin əlaməti daha qabarıq şəkildə verilir. Təsviri mətnlər özlüyündə aşkar-təsviri mətnləri, təsviri-izahlı mətnləri, təsviri-mühakimə mətnləri, reportaj-təsviri mətnləri birləşdirir.

Mətnlərin sonuncu mənə növü – psixoloji mətnlər semantik baxımdan psixoloji nüansları diqqətə çatdırır. Bəzən bu tip mətnlərin semantikasının anlaşılması mətn daxili gərginliyin dərəcəsi ilə ölçülür və onlar əsasən bədii mətnlər kimi çıxış edir. Bədii psixoloji mətndə gərginlik müxtəlif səviyyələrdə ola bilər. Bu baxımdan psixoloji mətnlərin iki növü fərqləndirilir:

1. Sakit psixoloji mətnlər
2. Gərgin psixoloji mətnlər.

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq kommunikasiya prosesində istifadə olunan dil materialının bir tam kimi tədqiq edilməsinə daha çox önəm verillmişdir. Əvvəllər cümlə, söz və digər vahidlər əsasında tədqiqatlar aparılırdısa, ünsiyyət prosesi və onun məhsulu olan nitqə bir küll olaraq yanaşmaq aktual elmi mövzuya çevrilmişdir. Müasir dövr dilçiliyində “diskurs” anlayışı geniş istifadə olunur. Geniş mənada diskurs danışan və dinləyən arasında müəyyən zaman və məkan daxilindəki ünsiyyət fəaliyyəti prosesində yaranan ünsiyyət hadisəsidir. Dar mənada diskurs kommunikativ təsirin yalnız verbal təşkiledicisi əsasında formalaşan “mətn” və ya “danışığ”dır [8, s.34].

1.2. Mətnin tərkib hissələri

Mətn sözü ərəb dilindən gəlir, möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir. Dilçilikdə mətn terminindən dörd fərqli şəkildə istifadə edilməsini müşahidə edirik, bunlar aşağıdakılardır:

5. Bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq;
6. Müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model;
7. Kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı;
8. Formasına görə yazılı olan nitq nümunəsi .

Ş.H.Kərimova yazır: “Belə təyinetmə ümumi mahiyyət daşıyır. Lakin bu şəkildə izah mətn dilçiliyinin əsasını qoymuş tədqiqatçıların işlərində mətnə yanaşmadan irəli gəlir”. [17, s.21]

Mətnin yaradılmasının ümumi məqsədi informasiyanın ötürülməsidir. Deməli, mətn özündə müəyyən həcmdə informasiya daşıyır. Bununla belə, mətnin müəyyən vahidlərin əlaqələnmiş ardıcılığından təşkil olunduğuna görə onun əvvəlki hissələrinin daşdığı informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilər. Bu baxımdan mətndəki yeni informasiya dəyərliliyə malik olur. “İnformasiya hər hansı məlumat deyil, ancaq və ancaq hər hansı məlumatın yeni olan hissəsidir. Bu onun ciddi, xüsusi terminoloji mənasıdır” [9, s.100].

Mətnin daşdığı informasiyanın ümumi həcmi onun informativ zənginliyidir, İnformativ zənginlik mətnin mütləq göstəricisidir, İnformativlik isə nisbi göstəricidir. Çünki hər bir mətn oxucuya və dinləyiciyə ünvanlanır. Mətnin informativliyi oxucu üçün bu mətnin mahiyyət və məzmununa, mövzusunə və müəllif konsepsiyasına, düşüncə predmetinin müəllif qiymətləndirilməsinə daxil edilmiş yenilikdir. Tədqiqatlarda göstərilir ki, ifadənin ifadə quruluşu (onun tərkibinə daxil olan dil işarələri) və dərinlik quruluşu (ondakı informasiyanın miqdarı) üst-üstə düşür. Məsələn, mətndəki sözlər az, məzmun isə geniş ola bilər [9, s. 131].

Mətn ekstralingvistik - pragmatik, sosiokulturoloji, psixoloji və digər amillərlə bağlı rabitəli təməldir. Mətn baş vermiş və ya baş verən hadisə şəklində qəbul olunur. Diskurs isə real həyatla birbaşa bağlı olan nitqdır. Onun məkanı, zamanı və iştirakçıları vardır. Diskurs onun yaradılmasında iştirak edənlərin kommunikasiya prosesində bir-birinə ünvanladıkları verbal və qeyri-verbal informasiyaları, eləcə də konsituasiyanı da özündə birləşdirir.

Mətndə onun hissələri arasında əlaqə müxtəlif şəkillərdə yaranır. Bu məqsədlə semantik təkrarlardan, koreferentlikdən, mövzu eynilyindən, tərəfin mövzunu davam

etdirmək üçün yeni stimulundan istifadə olunur. Bununla yanaşı, mətnin rabitəliliyini, əlaqəliyini şərtləndirən daha bir əlaqə forması da vardır. Bu əlaqə növü müasir dilçilikdə pragmatik əlaqə adlandırılır. Mətnə işlənən dialoqlarda pragmatik əlaqənin dörd forması özünü göstərir:

- 1) replikaların illokuativ funksiyaya görə uzlaşması;
- 2) replikanın nitq aktının uğurluluq şərtinə köklənməsi;
- 3) replikanın prezumpsiyaya köklənməsi;
- 4) replikaların diskurs implikaturasına əsaslanan əlaqəsi.

Mətn deyilməmişin mücərrəd qrammatik strukturudur. Mətn dil sisteminə aid anlayışdır. Mətn konkret obyekt və konkret şəraitlə bağlı olur. Adi dialoq dialoq iştirakçılarının nitqlərinə parçalanır. Ünsiyyət prosesində bu nitq aktları bir-birini əvəz edir. Belə əvəz etməyə baxmayaraq bir-birini əvəz edən replika və nitqlərin toplusu ümumi, tam mətni təşkil edir. Konnotativ münasibətdə olan mətn vahidlərinin ünsürləri, təşkilediciləri arasında əlaqənin iki növü özünü göstərir, Bunlardan biri məntiqi əlaqə, digəri isə qrammatik əlaqədir. Əgər sıra adi sözlər toplusu, ardıcılığı kimi nəzərdə tutulursa, onda kommunikantın çıxardığı konnotativ informasiya məntiqi əlaqəyə əsasən formalaşır. İkinci halda bu sözlər dilin norma və uzusuna uyğun düzülür, onların arasındakı əlaqə qrammatik əlaqə - yanaşma, idarə əlaqələri olur. Mətn ümumi informasiyanı tamamlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Əks təqdirdə verilmiş cümlələrdən həm əvvələ, həm də sona istiqamətlənmiş informasiya natamamlığı mətni qapanmağa qoymur. “Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hədəsi struktur kompozisiya funksiyaya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafövqü birliyə çevrilir. Tekst qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar” [4, s.208].

N.S.Novruzova sintaktik bütöv və mətn anlayışlarını bir-birindən ayırmış, bu terminlərin sinonim kimi işlənməsi fikrinə qarşı çıxmışdır: “Dilçilikdə “mətn” sözüne sinonim kimi aşağıdakı terminlərdən istifadə edilir: cümlə (söyləm), sintaktik bütöv, frazafövqi vahid, period, diskurs, prozaik bəndlər, abzas, mürəkkəb sintaktik bütöv və s. Biz bu terminlərin mətnin tərkibinə daxil olan müstəqil real sintaktik vahidlər

hesab edirik. Onu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, son dövrün tədqiq və araşdırmaları həmin terminlərin biri digərinin sinonimi kimi işlədilməsinin lüzumsuz olduğunu da göstərmişdir". [22, s.27]

Həmçinin müəllif adını qeyd etdiyimiz tədqiqat işində Sintaktik bütövlərin formal quruluşundan bəhs etmiş, mətnin tərkib hissələrini aşağıdakı formalarda göstərmişdir:

1. Sintaktik bütöv və cümlə
2. Sintaktik bütöv və söyləm
3. Sintaktik bütöv və abzas
4. Sintaktik bütöv və period
5. Sintaktik bütöv və diskurs
6. Sintaktik bütöv və mürəkkəb sintaktik bütöv
7. Sintaktik bütöv və frazafövqi vahid
8. Sintaktik bütöv və prozaik (nəsr) bəndlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mətnin tərkib hissələrinə ayrılıqda nəzər salmaq. Sintaktik bütöv struktur-semantik cəhətdən müstəqil olan cümlələrin vahid birliyindən ibarət olub məzmun və quruluş, ritm və intonasiya ilə bir-birinə bağlanan bir neçə cümlənin əlaqələrindən təşkil olunur. [22, s.27] Aydın ki, sintaktik bütövlə müqayisədə cümlə kiçik sintaktik vahiddir və bu kiçik sintaktik vahidlərin birləşərək müəyyən məna əlaqəsi yaratması nəticəsində sintaktik bütövlər yaranır. Sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələr sadə və mürəkkəb, təkterkibli və cüttərkipli, tabeli və tabesiz ola bilər.

İ.P.Rasporov göstərir ki, sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələr elə sintaktik vahidlərdir ki, o bilavasitə kommunikasiya və təfəkkür aktına daxil edilir. Sintaktik bütövləri əmələ gətirən cümlələrin sintaktik və məntiqi-qrammatik səviyyələrdən ibarət olduğunu göstərir. Müəllifin fikrincə, mətn daxilində cümlənin qazandığı əlamət – onun nisbətən bitmiş fikri ifadə etməsi və ifadə etdiyi məzmunu gerçəkliyə aid edilməsi – sintaktik səviyyədə öz izahını tapır. Cümlə yalnız sintaktik bütöv çərçivəsində məntiqi-qrammatik səviyyədə tam formalaşır və buna görə də məntiqi-qrammatik səviyyəyə mənsub olur. [40, s.37]

N.S.Novruzova mətndəki cümlələri qruplaşdırarkən yazır: “Mətndəki semantik yükün ağırlığı cümlələr arasında qeyri-bərabər bölüşdürülür. Bu bölgədə bəzi cümlələrin üzərinə daha çox yük düşürsə, bir qrup cümlələr semantik yükün daşınmasında yalnız “köməkçi” rolu oynayır. Mətndəki cümlələrin bu cəhətdən iki qrupa ayırmaq olar:

1. Müstəqil (sərbəst) cümlələr
2. Qeyri-müstəqil (asılı) cümlələr.” [22, s.140]

Mətn daxilində bir neçə cümlə olur ki, əsas informasiyanı daşıyır və bu baxımdan istər semantik, istərsə də qrammatik cəhətdən digər cümlələrdən fərqlənir. Bu cümlələr müstəqil cümlələr adlanır və mətnin ağırlıq mərkəzi onların üzərində olur. Müstəqil cümlələr mətn daxilində “Adlıq cümlələr” şəklində və “Qapalı cümlələr” şəklində çıxış edir. Əgər mətndə cümlələr ümumi fikri və mənanı ifadə edərsə, onlar adlıq cümlələrdir. Müəllif əsas mətndə bildirmək istədiyi fikrə giriş olaraq adlıq cümlələrdən istifadə edir və əsas nüansların çatdırılmasına zəmin yaradır. Məhz buna görə də, dilçilik ədəbiyyatlarında adlıq cümlələr giriş cümlələr də adlandırılır. Qapalı cümlələr isə bir növ giriş cümlələrin geniş və aydın şəkildə izahıdır, əsas mətni təşkil edir. Başqa sözlə, əsas cümlə, bazis cümlə kimi terminlərdən də istifadə olunur.

Qeyri-müstəqil cümlə tiplərinə bunlar daxildir:

- Giriş-keçid cümlələr;
- İzahedici cümlələr;
- Nəticə-yekun cümlələr.

Bunlardan ilki, mətnin giriş-keçid cümlələri adətən adlıq cümlədən sonra işlənir. Bu tip cümlələr həm adlıq cümlə ilə qapalı cümlələrin, həm də qapalı cümlələrlə izahedici cümlələr arasında işləyə bilər. Müəllif əsas informasiyanın toplandığı qapalı-bazis cümləyə keçməzdən əvvəl bir və ya bir neçə giriş-keçid cümlədən istifadə edir. [22, s.143]

İzahedici cümlələr əsas fikrin izahı üçün istifadə edilən mətn cümlələridir. Nəticə-yekun cümlələri isə, adından da bəlli olduğu kimi mətndəki əsas mənanı tamamlamağa xidmət edir.

Mətnin tərkib hissələrindən biri olan söyləm dilçilikdə mətnin semantik cəhətdən ən kiçik və bitkin hissəsi hesab edilir, intonasiyasına görə müstəqil vahid kimi götürülür. N.Novruzova söyləmi cümlə səviyyəsində götürür və qeyd edir ki, söyləm mətn daxilində cümlə komponentlərinin qruplaşmasından əmələ gəlir. Belə olduqda, söyləm seqmentə görə cümləyə uyğun gəlir. Söyləmin struktur təşkili isə superseqment vasitələrin – intonasiya və söz sırasının köməyi ilə yaranır. [22, s.31] Dilçilikdə söyləmi mətnə, yəni sintaktik bütövə bərabər tutmaq meyilləri olsa da, fikrimizcə, N.S.Novruzovanın da qeyd etdiyi kimi, söyləm cümlə ilə səsləşir, bununla belə intonasiya və söz sırasının köməyi ilə yaranır. Söyləm iki tərkib hissədən – tema və remadan ibarət olur. Subyekt qrupu rema, predikat qrupu isə tema adlanır. Predikat dedikdə informasiyanın mərkəzi nəzərdə tutulur, hər hansı məlumatın, informasiyanın təsdiq və ya inkarını bildirir.

V.B.Mateziusa görə, tema və rema aşağıdakılardan ibarətdir:

- Söyləmin çıxış nöqtəsi. Buna əsas nöqtə deyilir. Burada təsvir və nəql edən, verilən informasiya məlum olur.

- Yeni informasiyanı – yeni məlumatı bildirən hissə. Buna kommunikasiya nüvəsi də deyilir. Yeni məlumat, həmçinin informasiyanın canı, informasiyanın nüvəsi də adlandırılır. [37, s.240]

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi mətn, sintaktik bütöv terminləri ilə yanaşı və demək olar ki, eyni mənada bir sıra terminlərdən istifadə olunur. Lakin cümlə, söyləm, abzas, period, frazafövqi vahidlər kimi terminlər sintaktik bütöv termini ilə heç də həmişə mütləq sinonimlik təşkil edə bilmir. Biz onlar arasında olan oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə toxunmuşkən abzas terminindən də bəhs edək. Bu söz alman dilindən tərcümədə absatz – başlanğıc sətirdə çəkilmə, sintaktik bütöv kimi tərcümə olunur. Abzaslar özündə bir-birilə əlaqəli olan bir neçə sintaktik bütövü birləşdirmək xüsusiyyətinə malikdir. Sintaktik bütövlərlə müqayisədə abzaslar arasında fasilə daha böyük olur və bir neçə abzas birləşib makromətni yarada bilir.

N.S.Novruzova abzasa belə bir tərif verir: “Abzaslar mətnin funksional-üslubi xüsusiyyəti ilə bağlı olub, nitqin hissələrini təşkil edir, müəllifin fərdi manerası, qaydaya salınmış və ifadəli informasiyası ilə əlaqədar yaranır”. [22, s.36] Həmçinin,

müəllif qeyd edir ki, bir abzas bir sintaktik bütövə bərabər ola bilər. Dilçilikdə abzas və sintaktik bütövün eyniləşdirilməsi ilə bağlı çoxlu fikirlər olsa da, düşünürük ki, onları heç bir halda eyniləşdirmək olmaz. Bu fikirlə bağlı müddəaları ümumiləşdirsək, abzas və sintaktik bütöv arasındakı fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- Hər ikisi təbiət etibarilə müxtəlifdir.

- Abzas mətnin subyektiv bölməsidir, müəllifin pragmatik yanaşması ilə bağlıdır. Mürəkkəb sintaktik bütöv isə müəllifin deyil, mətnin pragmatik istiqamətindən asılıdır.

- Abzas üslubi-semantik kateqoriyadır, sintaktik bütövlər isə semantik və qrammatik kateqoriyadır.

- Abzaslar arasında fasilə sintaktik bütövlərlə müqayisədə uzun olur.

Bütün bu qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, bu iki termin quruluş etibarilə hər nə qədər oxşar xüsusiyyətlərə malik olsalar da, semantik baxımdan bir qədər fərqlənə bilər, hətta bəzən bir-birinin yerində işləyə bilərlər.

Sintaktik bütövün hissələrindən sayılan, bəzən isə eyni səviyyədə öyrənilən period isə yunan dilindən dilimizə gəlir, periodos sözündən götürülmüşdür. Mənası dairəvi fırlanma deməkdir. Mətn daxilində təkrar edilən elementlərin bir-birini tamamlaması period hesab edilir. Bu cür dil vahidləri sağ tərəfdən başlanğıc cümlə ilə qapanmış olur, bir növ dairə tamamlanır. Lakin sintaktik bütövlər bu cür qapanma tələb etmir. Həmçinin period da abzas kimi böyük olur və özündə bir neçə sintaktik bütövü birləşdirməklə dairəni qapadır. Bu zaman təkrarların rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Periodun qapanması üçün müstəqil leksik vahidlər, söz birləşmələri, ifadələr, cümlələr, ara sözlər, xitablar və nidalardan istifadə olunur. Period ən azı iki qütbə malik olmalıdır. Mətn birinci qütblə başlayıb, eyni elementli ikinci ünsürlə qapanmalıdır.

Mətnin əvvəlində yüksək intonasiya ilə müşayiət olunan period sintaktik bütöv başa çatdığı son nöqtədə zəif pauza – aşağı tonla, zəif templə tələffüz olunur. Son nöqtədə periodu müəyyənləşdirən elementlər alçalır. Birinci hissə yüksələn tonla və tezləşən templə, ikinci hissə isə, dərin fasilədən sonra alçalın tonla, yavaş templə

müşayiət olunur. [28, s.85]

Periodun özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Period öz statusuna görə sintaktik bütövlərdən daha böyük konstruksiyadır. Bədii ədəbiyyatda period bəzən bir neçə sintaktik bütövü birləşdirən yarımbaşlıqlar şəklində reallaşır. Period üçün həcm məhdudluğu mövcud deyil. Onun tərkibindəki leksemləri cümlələri, hətta abzasları və sintaktik bütövləri bir qapalı konstruksiyada birləşdirə bilir. Belə mətnlərdə fikrin bir abzasda deyil, bir neçə abzasda tamamlanması mümkündür. [20, s.43] Buradan da bir daha aydın olur ki, period həm abzasdan, həm də sintaktik bütövlərdən böyük qapalı sintaktik vahiddir və onun tam anlaşılması üçün həcmcə daha böyük mətnlərin içərisindən götürülməsi lazımdır.

Bəzi alimlərin fikrinə görə, periodun təşəkkülündə frazafövqi vahidlərin rolu daha böyükdür. Frazafövqi vahidlər haqqında fikirlər daha çox mübahisə doğurur. Frazafövqi vahidləri bəzən mətnlə, abzasla (və ya abzasın bir hissəsi ilə), sintaktik bütövlə, aktual üzvlənmə ilə əlaqədar ayrılan hissə, nitq seqmenti və s. ilə eyniləşdirənlər vardır. Bəzilərinin fikrinə görə, frazafövqi vahidlərin vahid forması yoxdur, fonem şəklində də çıxış edə bilər, morfem, leksem, söz birləşməsi və hətta sintaktik bütöv şəklində də çıxış edə bilər.

“Təfəkkür vahidi hökm, dil vahidi cümlə, nitq vahidi isə məlumdur ki, fraza adlanır”. Fraza bir səsdən, bir morfemdən, bir leksemdən, sintaqmdan, söyləmədən ibarət ola bilər, lakin o daha frazafövqi vahid ola bilməz, sadəcə frazalar toplusundan ibarət olar. Frazafövqi vahid isə frazalar fəvqündə dayanan frazadan ibarət olmalıdır. Elə buna görə də bir çoxları qeyd edirlər ki, frazafövqi vahid yalnız cümlələr əhatəsində özünü doğrulda bilər [16, s.430].

Frazafövqi vahid terminindən N.D.Zarubina, Q.Y.Solqanik və başqaları istifadə etmişlər.

“Frazafövqi birləşmə mətn vahidlərindən biridir. O cümlələr qrupunun öyrənilməsinə kömək edir. Frazafövqi birləşmə (vahid) dil vahidi kimi öyrənilmir. Burada birinci cümlə həmişə müstəqil və möhkəm başlanğıca malik olur, onun sol sərhədi möhkəmdir”. [30, s.106]

“Fraza fəvqi vahid bixətli sintaktik ardıcılıqda düzölmüş və ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan cümlələrdən ibarətdir”. [31, s.18]

Daha çox ingilis dilçiliyində rast gəldiyimiz diskurs termini demək olar ki, status etibarilə mikromətnlərlə - sintaktik bütövlərlə üst-üstə düşür. Diskurs bir-birilə bağlı olan iki və daha artıq cümləni özündə birləşdirir və cümlədən böyük dil vahidi hesab edilir. Diskursun əsas xüsusiyyəti cümlədə əlaqələndirmə mənası yaratmasıdır.

Diskurs, nitq və mətn yaranma şərtləri və mexanizmi baxımından bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bununla belə, tez-tez diskursun nitqə, nitqin mətnə və ya əksinə, mətnin nitqə və nitqin diskursa transformasiya olunması prosesləri ilə rastlaşırıq. Onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Diskurs, bir qayda olaraq, yaxın (üz-üzə) təmas bazasında, yəni, aktiv və passiv kommunikantın vizual və vokal təmas məsafəsində olduğu zaman reallaşan ünsiyyət prosesində yaranır. Diskursiv ünsiyyətə real həyatda əyani şəkildə yaşanan ünsiyyət də demək mümkündür. Bu ünsiyyət üçün aktiv və passiv kommunikant faktoru nə qədər vacibdirsə, həmin ünsiyyətin cərəyan etdiyi real zaman, şərait və situasiyanın özü də bir o qədər vacibdir. Danışan və dinləyən şəxslərin üz-üzə dayandığı, birbirini həm görmək, həm də eşitmək imkanına malik olduğu təbii şəraitdə baş verən dialoq, söhbət, mübahisə və s. diskursun ən bariz nümunəsi hesab oluna bilər. Burada qeyd edilən “təbii şərait” ifadəsi çox vacib faktorlardan və ya şərtlərdən biridir, çünki, təbii şəkildə baş verməyən dialoq, söhbət, mübahisə və s. diskurs deyil, nitq mahiyyəti daşıyır.

Nitq, bir qayda olaraq, gerçək zaman rejimində reallaşan elə bir ünsiyyət prosesində yaranır ki, bu zaman aktiv və passiv kommunikantın vokal təmasdan başqa, digər təmas imkanımövcud olmur. Bu ünsiyyət üçün vacib olan əsas faktor, sadəcə, aktiv və passiv kommunikantdır. Nitqin yaranması baxımından real şərait və situasiya, artıq, o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki bu ünsiyyət forması üçün vizual və digər təmas faktorları arxa plana keçir. Əgər belə olmasaydı, bu ünsiyyət nəticəsində nitq deyil, diskurs yaranardı. Nitq vasitəsilə təmin edilən ünsiyyətin ən bariz nümunəsi aktiv və passiv kommunikantın bir-birini görmədən qurduğu ünsiyyətdir.

Məsələn, vizual görüntünü məhdudlaşdıran hər hansı bir maneə arxasından edilən söhbət, uzaq məsafədən telefonla qurulan ünsiyyət və s. Amma bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, artıq elm, texnika və texnologiyalar çox inkişaf etmişdir. Son dövrlərdə görüntü imkanına da malik olan telemost, videotelefon, skayp və s. üsullarla qurulan ünsiyyətin nitq, yoxsa, diskurs yaratması məsələsi bəzi hallarda şübhələrə yol açır. Əvvəllər birmənalı şəkildə nitqin yaranması kimi qəbul edilən bəzi ünsiyyət formaları ilə bağlı artıq belə bir yanlış təsəvvür yaranır ki, onlar indidiskursun yaranmasına xidmət edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 3D ekranının qeyri-adi imkanları bizi o məkanın ortasında olduğumuza inandırmağa çalışsa da, istənilən halda, biz o məkanda deyilik. Görüntü hər nə qədər keyfiyyətli olursa olsun, ekranda gördüyümüz çiçəyin ətrini, qar-çovğunun soyuqluğunu, günəşin və ya alovun istisini hiss etmirik. Amma səs bütünü tonlarını, notlarını və titrəyişlərini insan qulağını tam şəkildə aldada biləcək real vokal səviyyədə eşidirik. Buna görə də belə bir ünsiyyət nəticəsində məhz nitqin yarandığını qəbul edirik.

Mətn, bir qayda olaraq, məkan və zaman baxımından uzaq təmas bazasında, yəni, aktiv və passiv kommunikantın vizual, vokal və digər təmas imkanlarından tamamilə məhrum olduğu bir şəraitdə yaranır. Nitqdə, sadəcə, məkan baryerini aşmaq imkanı olduğu halda, məndətə real olmasa da, həm zaman, həm də məkan baryerini aşmaq potensialı mövcuddur. Başqa sözlə desək, mətn real zaman və məkan daxilində heç bir təması olmayan aktiv və passiv kommunikant arasında şərti ünsiyyətin baş verməsi ilə bağlı illüziya yaratmaq potensialına malikdir. Belə ki, bu gün biz yüz il, min il əvvəl yaşamış bir şairin, filosofun əsərlərini oxuyaraq sanki onunla şərti ünsiyyətdə oluruq. Zaman və məkan baxımından onlardan çox uzaqlarda olsa da, heç bir real təmasımız olmasa da, oxuduğumuz mətn onlarla ünsiyyət illüziyası yaradır. Real ünsiyyət olmasa belə, oxunan mətn vasitəsilə onların fikirlərini mənimsəmiş, dərk etmiş oluruq.

Diskurs, nitq və mətnlə bağlı buraya qədər deyilənləri belə ümumiləşdirə bilərik ki, mətn nitqin, nitq isə diskursun linqvo-psixoloji qarşılığı, rəmzi və ya simvoludur.

Son olaraq qeyd edək ki, dilçiliklə bağlı ədəbiyyatlarda mürəkkəb sintaktik bütöv anlayışı demək olar ki, sintaktik bütöv anlayışı ilə paralel götürülmüşdür. İlk

dəfə A.M.Peşkovski mətni bu cür adlandırmış və daha sonra müxtəlif dilçilər tərəfindən də işlədilmişdir. Sintaktik bütövün bu cür adlandırılması təsadüfi deyildir. Çünki mətn özü mürəkkəb sintaktik vahiddir, mürəkkəb konstruksiya və özlüyündə müxtəlif sintaktik vahidləri birləşdirir. Bu zaman deyə bilərik ki, sözləm, sintaktik bütövlər, period, frazifövqi vahidlər, mürəkkəb sintaktik bütövlər birlikdə makromətni təşkil edir. Mikromətnlər isə kiçik sintaktik bütövləri – diskurs, abzas, prozaik bəndləri ehtiva edir.

II FƏSİL

MƏTNİN SEMANTİK STRUKTURU

2.1 Bədii mətnin üslubi təhlili

Mətnin formalaşmasının semantik-sintaktik yolu fikirdən deyilişin daxili sxeminə, ordan da xarici nitqə çevrilir. Mətnin yaranması “mand” termini ilə göstərilə bilər və akt termini adlanan bu termin tələb və ya məlumat xarakterli olub həmçinin, ünsiyyətlə əlaqəli ola bilər.

Baxmayaraq ki, mətn dilçiliyinin tarixi o qədər də keçmişə dayanmır, onun sayəsində digər dilçilik sahələrində üzə çıxmamış bir çox məsələnin aydınlaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Mətn dilçiliyi cümlənin və onun son parametrlərinin, cümlə daxilindəki ayrıca sözün cümlədə davranış xüsusiyyətlərini öyrənir. Mətn (tekst) termini altında (latınca textum – əlaqə, birləşmə deməkdir) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır [7, s.45].

Mətn özü iki fərqli məqamda istifadə oluna bilər. Burada dilçiliyin obyektinə olan mətn və mətn dilçiliyinin məqamı olan mətn bir-birindən fərqlənir. Biz ədəbi mətnləri struktur-məna bütövlüyü xarakteristik hesab edildiyi üçün onları makromətn adlandırmaqla bəzilər. Makromətn kimi kiçik və böyük bədii əsərlərin semantik strukturlarının öyrənilməsi eyni xassəyə əsaslanır. Makromətnin ayrılması və müəyyənləşməsi həmin makromətnə daxil olan təşkilədiçi komponentləri dəqiq şəkildə ayırmağa və onların təbiətini adekvat şəkildə təhlil etməyə imkan verir [2, s.9].

Mikromətn isə, özünü makromətnin bir hissəsi kimi göstərmək hesabına linqvistik metodların köməyi ilə öyrənilə bilər. Dilçilikdə makromətnin əvəzinə “mətn”, “mürəkkəb sintaktik bütöv”, “period”, “diskurs”, “abzas”, “frazfövqi vahid” kimi anlayışlar istifadə edilə bilər. Bu anlayışlar adətən bir birini əvəz edə bilsələr də, onlardan bəziləri məna baxımından bir-birindən fərqləndirilməlidir. Misal olaraq abzas və mətn anlayışlarını göstərmək olar. Həmçinin, digər linqvistik kateqoriyalarla mətn arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə olduğunu deyə bilərik. Mətn özünü cümlədən

daha yüksək bir sintaktik səviyyədə tutur. Bunun səbəbi mətnin daha qarışıq struktura malik olmasıyla izah oluna bilər. Mətn dilçiliyində sintaktik bütöv və cümlə anlayışları eyni səviyyədə durur. Lakin, sintaktik bütövün yuxarı yarımda yerləşməsinə baxmayaraq cümlə sadəcə aradakı vahid olaraq göstərilir. Tədqiqatçılar mətn anlayışını hələ də ümumi semantik və formal əlaqələrlə birləşmiş iki və ya daha artıq cümlənin birləşməsi kimi qəbul edirlər.

Mətnlərin tədqiq sferaları bir-birindən mətnin ümumi linqvistikası, konkret mətnin linqvistikası, mətn tipologiyasının linqvistikası olaraq ayrılır. Mətn nəzəriyyəsinə əsasən sonrakı tədqiqatlarda iki yanaşma üsulu aydın müşahidə etmək mümkündür:

1. Mətnin formalaşdırılmış qrammatikasının qurulmasına edilən səylər; bunun üçün qaydalar, prosedurlar, sxemlər yaradılır və bunlar üzrə mətnin strukturunun modelləşdirilməsi mümkün olur.

2. Konkret nitq yaratma aktları, onların təşkili və işləməsinin öyrənilməsi, bu cür aktların üslub müxtəlifliyinin təsvirinin və mətnin hər bir tipinin kateqoriya əlamətlərinin müəyyən ediləsi yolu ilə məğzin ümumi nəzəriyyəsinin yaradılması mümkün olur.

“Mətn” anlayışının çoxcəhətliliyi onda olan aparıcı, ontoloji və funksional əlamətlərini açıqlayan cəhətin vurğulanmasını vahid hesab edir. Bitmiş fikri ifadə edən, yazılı şəkildə qeyd olunan, sənədin tipinə əsasən ədəbi cəhətdən işlənmiş olan nitq yaratma prosesi ilə bağlı olub bir əsəri xatırladan yazı mətn adlanır. O, müxtəlif tip leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrlə birləşmiş, başlıqdan və bir sıra, müəyyən məqsədyönlü və pragmatik mənaya malik olan xüsusi vahidlərdən ibarət olub, onun ən mühüm parametrləri tədqiqatlar vasitəsilə müəyyən edilməyə çalışılmışdır. Buna əsasən T.Todorov üç əsas parametri bir birindən ayırır:

- Verbal
- Sintaktik
- Semantik [29, s.48].

Verbal parametrlər mətni formalaşdıran müəyyən cümlələrdən əmələ gəlir, sintaktik parametr mətn hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə ilə aşkar edilir, semantik

parametr isə mətnin qlobal mənasını əks etdirib bununla yanaşı, mənanın bölündüyü hissələri müəyyən edir. T.M.Nikolayeva görə cümlədən daha uzun vahidlərin axtarışı və bunların təhlilinin xarakterizə olunması mətn linqvistikasının birinci mərhələsidir. Bu vahidlərə mürəkkəb sintaktik vahid, frazafövqü vahid, abzas və s. aiddir [38, s.25].

Əvvəlcədən xatırlanmış mətnin aşkar olunmuş oppozisiyası ilkin yadasalma, mətnin digər hissələrinə olan marağı aşkar edir hansı ki, bu hissələr məlumluq və ya yenilik ideyası ilə sıx bağlıdır. Amma, bu fakt və müşahidələri yeni hesab etmək düzgün olmaz. Antik ritorikada üslubiyyat əsasında olan bütün vəsaitlərdə cümlənin əlaqəsi qaydaları barəsində məlumat verilmişdir.

Keçən yüzillikdə sözlərin sırası və ideyaları haqda A.Veyl də öz fikirlərini söyləmişdir. Aktuallaşma və aktualizatorlar barəsində isə, Ş.Ballinin fikirləri klassikə çevrilmişdir. Bu morfemlərin mətn zəncirinin seçilməsi, əvvəlcədən xatırlanma ideyalarını bütün freymlərə daxil etməsinə isə Z.Çarris nail olmuşdur. Bu müəlliflər öz işlərində artiklların tətbiqi barəsində bəhs etmiş, eyni zamanda koreferensiya hadisəsinə müraciət bildiriblər.

Həmçinin, V.Dressler “ Mətn linqvistikasına giriş” əsərində yazdığına görə mətn linqvistikasının yaranma tarixi üç əsas sələfə malikdir:

- Ritorika,
- Üslubiyyat,
- Ədəbi əsərlərin quruluşunun struktur təhlili [25, s.126].

Ritorika orta əsrlərdə yaranıb bizim zamanımıza qədər Qədim Yunanıstandan gəlmiş ən qədim fəndir. Ritorika tədqiqat sahəsi xeyli geniş olan bir fəndir. O, bədii, hüquqi və siyasi mətnlərin təhlili ilə məhdudlaşmayıb mətnin müasir linqvistikası ilə önəmli səviyyədə üst-üstə düşür. Mətnin ikinci sələfi olan üslubiyyat ritorika, qrammatika və filologiya əsasında yaranmışdır.

Bu yaxınlara qədər cümlə sayılan yüksək dil vahidi bu səviyyənin çərçivəsi xaricinə çıxarsa, üslubiyyatın tədqiqat predmetinə daxil olmuş sayılırdı. Linqvistika üslubi təhlilin nəzəri bazası olmalı idi. Bizim əsrdə yaranmış olan mətnin linqvistikasının təşəkkül tapdığı üçüncü sələf ədəbi əsər, xüsusilə də xalq poeziyası

və əsətlərlərin qurulmasının struktur təhlili olmuşdur. Bununla yanaşı, mətn linqvistikası mühitində olan ideyalar Veyl, Harris, Payk və s. kimi dilçilərin əsərlərində müşahidə oluna bilər. Həmçinin Praqa məktəbində cümlənin funksional perspektivi haqqında nümayəndələrin təlimlərində, Almaniyada- Myunsterdə, Volfeldtdə, Konstansada da rast gəlmək mümkündür.

Mətn linqvistikasının “istifadə olunan dili” öyrənən elmin varlığı, onun ən önəmli təsnifatlarından biridir. Əvvəllər mətn linqvistikası “parol” anlayışının yazılı formasının öyrənilməsi kimi başa düşülsə də, Sössürün dixotomiyası nitqə əlavə edilən müəyyən çalardan başqa, ona fərdiliyi, təzahür edilən xüsusiyyətlərin məlum təsadüflərini aid edir ki, bunların vacibliyi dil sisteminin gələcək mümkün zənginləşdirilməsindədir. [1, s. 34]

Qısa şəkildə mətn tərifini təsvir etmək üçün bu şəkildə deyə bilərik:

- Mətn və xəbər anlayışlarının ekvivalentliyi səbəbi ilə deyə bilərik ki, nitq mətn kodlama prosesinin nəticəsi həmçinin, kommunikasiya prosesində dekodlama prosesinin bir obyektidir. Mətni “aşağıdan yuxarı” müəyyən etmək cəhdləri dedikdə nəzərdə tutulan səsdən morfemə, morfemdən səsə, sözdən cümləyə, cümlədən mətnə doğru edilən cəhdlər kifayət deyildir. Bu cür yanaşma mətnin kodlanması prosesini yetərli dərəcədə nəzərə almır.

- Ekvivalent mətn və xəbər anlayışlarında xəbər kodlama prosesinin bir nəticəsi olmaqla yanaşı dekodlama prosesinin də obyektidir. O, bizim tələffüz etdiyimiz, informasiya daşıyan səslər zəncirindən ibarətdir.

Dil linqvistikası və mətn linqvistikası bir-birindən fərqləndirilir. Bunlar arasında dil linqvistikası əsas, mətn linqvistikası isə asılı fənlərdir. Dekodlama prosesi mətnin son nəticəsi olaraq təhlili olduğunu nəzərə alsaq, labüd olaraq mətn linqvistikasının kod quruculuğuna münasibətində problem yarandığını deyə bilərik. Bu problem dil linqvistikasında dil anlayışları iyerarxiyasının semantik sahələri sistemində təmsil edilmiş aprior biliklər sistemə və kommunikasiya prosesində semantik sahələrin yenidən qurulması proseduruna referensiyası problemi yaranır.

A.A.Şaxmatov tərəfindən daxil edilən “kommunikasiya” anlayışı Q.Freqenin “presuppozisiya” və F.F.Fortunatovun “psixoloji mühakimə” anlayışları ilə

ekvivalentlik təşkil edir. Bunu mətni əmələ gətirən semantik kodun ən çox ümumi olan anlayışı kimi interperasiya etmək mümkündür. Lakin, “preferensiya”, “propozisiya”, “situasiya modeli” anlayışları və ya “situasiya modeli” anlayışına yaxın olan “freym” anlayışını dekodlama mexanizmi kimi təsvir etmək olar. Buraya həmçinin, T.M.Nikolayeva tərəfindən daxil edilmiş “mətnin təşkili vasitələri” də aid edilə bilər [38, s.23]. Onlara semantik kodun sintaktikdə əks etdirilməsinin nəticəsi daxildir.

Mətnin linqvistikasını tədqiq edən digər dilçilər T.M. Nikolayeva da daxil olmaqla elementar mətnin interpretasiyası ilə kifayətlənməli olmuşlar. Bədii mətnlərin təhlili isə faktiki olaraq, kənarında qalmış və ədəbiyyatşünaslığa sanki girov kimi qoyulmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, ahəngdarlıq, aydın tələffüzə, xoşritmlilik anlayışları vasitəsilə formal vasitələrin inventarını tamamlamaq mümkündür. Məzmun vahidləri inventarı isə, obrazın və müəyyən obrazlar çoxluğunun relyasiyası kimi simvol kateqoriyasını almalıdır. Bununla yanaşı, obrazlar arasındakı səsli, ritmik və qrammatik simvolizmi bir-birindən ayırmaq gərəkdir ki, qrammatik simvolizmin, simvolun çərçivəsi daxilində semantik obrazların ifadə edilməsi üçün istifadə edilə bilsin. Mətn ünsiyyətinin ilkin dil işarəsidir və bu işarə kodlama nəticələrinə aiddir. Mətnin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi bu şəkildə təsvir oluna, həmçinin, bu mənada mətn aktual sintaksisin dil işarələrinin makrovahidi kimi hesab oluna bilər.

Mətn semantik paradigmanın makrosintaksisdə əks olunmasıdır. Bununla bağlı özünün ideal variantında həm paradigmatik, həm də sintaqmatik prosedura malik olmalı olan mətnin təhlili nəzəriyyəsinin hər adı çəkilmiş parametri nəzərə alınır. Məlum olan konsepsiyaya əsasən sintaqmatik təhlil sözdən cümləyə, cümlədən mətnə aşağıdan yuxarı təsvir modeli ilə məhdudlaşdırılır.

Mətn qrammatikasında toxunulmayan aspektlərdən biri də bədii mətnə simvolların öyrənilməsidir. Mətni xarakterizə edərkən bədii və bədii olmayan mətnlər arasındakı fərqi aydın görə bilərik. Bədii olmayan mətnlər öz təbiətinə görə endosentrikdir. Bədii mətn və onun komponentləri isə ekzosentrik simvollarıdır. Əgər biz yalnız əsərin əsas fikrini və ya onun ifadə etdiyini əsas hissi və həyəcanı

"məzmun" saysaq, yenə də onu sözlərlə ifadə etməyə cəhd edərək labüd olaraq göstərdiyimiz şərhə forma elementləri daxil etmiş olardıq.

Biz verilmiş fikirlərin digər əsərlərin bərabərhüquqlu və əsas fikirləri ilə müqayisədə fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirməyə cəhd göstəririk. Beləliklə, bu cür anlaşılarsa da "məzmun" oxuyucu və müəllifin psixikasında ən real şəkildə yer edindiyini deyə bilərik. Lakin buna baxmayaraq formadan kənarında öyrənilə və ya hər hansı tərzdə edilə bilməsi mümkün deyil. Siqmatik sahələr oxucular tərəfindən tanınmalıdır, bununla yanaşı müəllifin yaradıcılığı fikrini həmçinin, araşdırmalarının məntiqi nəticəsi kimi yenidən qurulmuş sahələr Porkizin təqdim etdiyi mənada sahələrdir. Yenidən tərtib olunmuş sahələrin əhəmiyyətini müvafiq qapalı mətnə və açıq anlaşılan mətnlər toplusunda vasitəli referansiya ilə ölçürük. Səthi strukturların, digər bir sözlə söz və söz birləşmələrini rəmzi olaraq ifadə etsək, bu zaman onları yalnız dilin sistemi ilə təyin edə bilərik.

A.A.Potebniyanın simvollar nəzəriyyəsini daha da dəqiq şəkildə ifadə etmək üçün deyə bilərik ki, bədii əsərlərdəki rəmzlərin öz məzmunları ilə bədii ifadəyə malikdirlər [39, s.17].

A.A.Potebniya eyni zamanda, nümunənin sahib olduğu mühüm rolunu verilmiş mədəniyyətin mətnini yaradan element kimi göstərmişdir. Bədii mətnin quruluşunun norma və sərhəddi mədəniyyət və nümunə anlayışları arasındakı əlaqə vasitəsilə təyin edilir. Bədii obrazın əsası əsərin sərbəstliyi adlanan ideyanın dərinləşdirilməsinə dayanan ümumiləşdirilmiş imkandır. Geniş əhatə olunmuş materialın sonsuzluğunun aşkar edilməsinin əsasını bədii əsərin simvolu təşkil edir. simvol semantikasında obraz və məna bir-birindən ayrılır [39, s.17].

Hazır fikrin ifadəsi olmayıb, fikir üçün stimül təşkil edən obraz yenidən qurulmuş sintaqmatik sahədir. O, müəllifin yaradıcılıq təxəyyülünün məhsulu olmasına baxmayaraq, məna rəmzin ifadə formasının semantikasındadır. Obrazın mənanı yarada və ifadə edə bilməsinə baxmayaraq, əksinə halın müşahidə olması mümkün deyildir. Digər bir sözlə desək, məna bədii mətnə olan idrakda biliklərin təcəssümüdür.

V.V.Kolesovun konsepsiyasında isə deyilir ki, "mətnin formulluğu kimi anlayış

prinsipial olaraq vacibdir” [30, s.36].

Mətnin durğu işarələri, abzas və s. vasitələrlə parçalara ayrılması onun vacib əlamətlərindən biridir. Yəni mətn, qrafik vasitələrlə qeyd olunması sintaqma-formulu üzrə təşkil edilməni təcəssüm edir. V.V.Kolesovun sintaqma-formulası Porziqin semantik sahəsinin (mətnin simvolik strukturunun) çərçivələri daxilində tapılmış, yenidən qurulmuş olan sahələrin hiperonimidir.

Obrazın semantikasi simvolun tərkibində çoxmənalı olması potensialı daşıyır, çünki simvolun formaları resilienti refrentin birmənalı başa düşülməsinə və referentin çoxluq şəklində təqdim edilməsi imkanına yönəldir.

V.V.Vinoqradovun bədii mətnin dili üzrə olan araşdırmalarında əsas yeri üslubi təhlil və bədii mətnin qiymətləndirilməsi tutur, başqa tərzdə ifadə eləsək, simvolun mümkün səthi strukturlarından birinin seçilməsi və bu seçilmənin müəllif tərəfindən motivləşməsi tutur. Səthi strukturlar semantikaya, qrammatikaya və əsası sözün tədbiqinə və nəhayət fonetikaya aid ola bilər.

Dilin mərtəbələr üzrə yerləşməsinin özünün necə başa düşüldüyündə çıxış edərək, V.V.Vinoqradov sözü sintaksisin xaricinə çıxarır və leksik üslubiyyət barəsində danışıq. Bədii mətndə üslubi tədqiqatlar-səsli tələffüz simvolizmini vurğulamaqla fonostilistika, simvolların semantik fiqurlarının işarələnməsi üçün qrammatik və leksik vasitələrin işlənməsidir. Başqa formada izah etsək, linqvistik üslubiyyət - bədii mətnin simvollarının səthi strukturlarının seçilməsinin interpretasiyasıdır. Lakin mətnin başa düşülməsi, izahı və mətnin semantik kontiniumunda simvolların təşkilinin aşkar edilməsi bədii mətnin üslubu təhlili və qiymətləndirilməsi olmadan mümkün olmadığından, bədii mətnin üslubiyyətini bədii mətnin linqvistik strukturunun tədqiqinin aləti kimi qəbul etmək lazımdır.

Bədii mətnin tədqiqi üçün semantikanın formal kateqoriyalarına (dərin strukturlarına) və üslubiyyətə (səthi strukturlara) eyni olan diqqəti optimal qəbul etmək lazımdır. Dərindən və səthi strukturların əhəmiyyətini biz ən çox bədii əsərlərin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin təhlili zamanı aşkar edirik.

Ənənəvi semantikada sözün mənasının adətən, üç aspekti nəzərdən keçirilir:

- denotativ

- siqnifikativ
- praqmatik.

Denotativ mənə sözün dilxarici şəraitə münasibəti, siqnifikativ mənə sözün fikri mənəsidir. Praqmatik mənə qulaq asan şəxsin xəbərdən yaranan dil xarici reaksiyasıdır.

Hal-hazırda denotativ mənə haqda təlim bölmə olan referensiya nəzəriyyəsinə çevrilmişdir. Müasir nəzəriyyənin əsasında Q.Fqenin konsepsiyası durur ki, bu konsepsiyaya görə referent denotat kimi nəzərdən keçirilir, lakin denotat kimi nəinki fiziki, həmçinin məntiqi ola bilən və göstərilən obyekt başa düşülür. Denotasiyanın deskriptiv konsepsiyası hissiyyat vasitəsilə duyulan obyektlərin qavranılmasını nəzərə alır. Hissiyat vasitəsilə qavranılan obyektin başa düşülməsi o zaman şüur obyektinə çevrilir ki, o, resipientdə olan biliklərlə uyğunluq təşkil etsin.

Appersepsiya adlanan bu prosesin nəticəsində qavranılmanın məzmunu anlayışa çevrilir. Appersepsiya nəzəriyyəsi yola çıxaraq demək olar ki, insan şüuru üçün hissiyat vasitəsilə qavranılan obyektin başa düşülməsinin nəticəsi və deməli, referent insan şüurunun daxili faktına çevrilir. Bunun nəticəsində referent fiziki obyekt ola bilməz, həmişə mental obyektidir. Referentin mental faza kimi yeganə qəbul edilərək başa düşülməsi onun dil anlayışı kimi qəbul edilməsidir. Bu formada anlayış V.Fon tərəfindən verilmiş daxili forma anlayışına gətirib çıxarır.

Semantika anlayışını daxili forma kimi dəqiqlədirərək Humboldt deyirdi ki, bilavasitə hissiyatla verilməmişdir, əksinə dərk ediləndir. İctimai şüurda, son nəticədə isə, solumun hər bir üzvündə əks edilmiş dünyanın mənzərəsinə bərabər olan, məhz daxili forma anlayışı semantikanı sistem kimi izah edən açardır. Ancaq bu, o deməkdir ki, semantikanın sistemliliyinin əsasında V.Fon Humboldtun verdiyi mənada daxili formaların sistemi kimi başa düşülən referensiya durur.

Bu dediklərimizi nəzərə alıb mətn dilçiliyindən idrakı dilçiliyə qədər olan yola ümumiləşdirici nəzər saldıqda belə bir qərara gəlmək olar:

1. Mətnin linqvistik cəhətdən öyrənilməsində bizim dilçiliyimizin və xarici linqvistikanın əldə etdiyi nailiyyətlər onun bədii olmayan mətnlərdən mahiyətə fərqlənən tipoloji seçimlərini aşkar etməyə imkan verir. Mövcud olan ümumi hallar

vardır. Bədii mətnlərin korpusunun tipoloji fenomen kimi xüsusi öyrənilmə obyektinə aid edilməsi poetik və prozaik mətnlərin mənasını təşkil edən bədii işarələrin prinsipial fərqləri ilə şərtlənir.

2. Mətn linqvistikası əsasında Dressler, Diyuk kimi dilçilər mətnin dilin işarə strukturlarının ali iyerarxiyasına məxsus sayılması ideyasını, bədii mətnlə bədii olmayan mətn arasındakı fərqlilikləri aydınlaşdırmadan irəli sürmüşlər. Ancaq, mətnin dil iyerarxiyası kimi qəbul edilməsinin trivial nəticələr verdiyini müşahidə edə bilərik. Faktiki olaraq biz mətni xəbərlə eyni səviyyədə hesab edə bilərik. Həm tekstəm hım də onun aktuallaşması anlayışı sintaksisin digər vahidlərindən fərqlənməsinin səbəblərini izah etməyə kifayət etmir. Mətnin sintaksisin makro vahidi olaraq qəbul edilməsi, mətndə sözləri və ya cümlələri xarakterizə edən formal kateqoriyadan yerdə qalan digər kateqoriyaları inkar edir. Bu yanaşma yalnız tədqiqatın müasir metodu ilə bağlıdır və bədii mətnlə bağlı məsələlərə aid edilə bilməz.

3. Mətnin səthi strukturuna gəldikdə isə, deyə bilərik ki, o, üslubi təhlil və bədii mətnin qiymətləndirilməsi əsasında meydana gəlir. Fonostilistik, sintaktik və leksik variantların seçilməsi, simvolun səthi strukturlarının təqdim edilməsi ilə eyni mənə ifadə edir. Bədii mətnin sintaktik strukturlarında simvolların səthi strukturlarının seçilməsinin motivləşdirilməsinin izahı kimi, bədii mətnin qiymətini verə bilərik.

4. Orijinal və bədii mətnin simvolistikasının ekvivalentliyi mətnin simvolik strukturunun tipologiyasının əhəmiyyətli cəhəti kimi təsvir edilə bilər. Mətnin simvollarının ekvivalentliyi semantik, fonoloji, qrammatik və leksik parametrlərinin təhlili nəticəsində əldə edilir.

Üslubi fiqurların göstərilən parametrlərdən hər hansı birinin buraxılması ekvivalent simvolik strukturların qiymətləndirilməsində bərpa oluna bilməyən itkilərə və xüsusi olaraq tərcümənin qeyri-adekvatlığına gətirib çıxarır. Presuppozisiyanın öz tərəfinə görə referensiyaya birbaşa addım kimi daxil edildiyi və semantik sahələrin birbaşa referensiyayı təyin edən biliklər sahəsi olduğundan K.Taranovskinin təsvir etdiyi sahə təhlili birbaşa referensiyayı təşkil edən bilik sahəsinin aşkar edilməsidir.

9. Dilçilər tərəfindən qəbul edilmiş danışan şəxsin mövqeyindən təsvir modeli

semantikanın birinciliyi və nitqin səs tərəfindən ikinciliyi şərtinə əsaslanır. Bu şərt semantikanın səs təbiətini qəbul edilməsini, yəni məzmun və ifadənin vacib vasitəsi kimi səslər istifadə edilmədən ifadənin olmasını və semantikanı məzmunun vasitəsi kimi qəbul edilməsini tələb edir. Əslində ifadə və məzmun həm nitqin səs tərəfindən, həm də semantikada mövcuddur. Semantika məzmun kimi semantik sahəyə və ifadə kimi həmrəyliyə, yəni relyasiya funksiyası ilə bağlı olan semantik substratlara malikdir. Bu hadisə ümumilikdə dilin tipi və dünya dillərinin kenealoji diferensiasiyası ilə əlaqədardır.

6. Kommunikasiyanın xəbərdə əks edilməsinin nəticəsi olmaq etibarı ilə, sözlər öz mənasına görə kommunikasiyada sematetlərin sintezinin nəticəsinin sintaksisdə olan əksidir. Bunun nəticəsində nitq yaradıcılarının hər bir aktı sözün mənasını dəyişir. Bu səbəbə görə mətnin məzmunu sözdən mütləq olaraq hasil edilməzdir. Mətnin xəbərinin məzmunu kommunikant tərəfindən mətnin psixi ilkin səbəbinə müvafiq olaraq mətn üzərində əqli analitik fəaliyyət nəticəsində rekonstruksiya edilir. Bu mənada öz-özünə kommunikasiya da mövcuddur. Mətnin cümlələrə və sözlərə bölünməsi analitik proseduranın tərkibinin nəticəsidir. Bizim ölkədə orta və ali məktəb qrammatikalarında dilin təsvirinin alternativ modeli dinləyicinin mövqeyindən olan model hakim kəsilmişdir. Burada dilin təsvir edilməsinin əsas vahidi sözdür. Qohum olmayan dillərin təlimi zamanı söz mərkəziyyəti modelinə riayət edilməsi effektiv deyil, çünki mətnin məzmunun ayırd edilməsi və doğma olmayan dillə vasitələnmiş dünya mənzərəsinin formalaşması üçün kifayət deyildir.

7. Mətnin ideoqrafik öyrənilməsinin tətbiq edilməsi mətnin temarema inventarını, semantik sahələrin əvvəlki quruluşunu və kommunikasiya aktlarının növbəli dəyişməsi şəklində onların yenidən qurulmasını aşkar etməyə imkan verir. Semantik sahələrin yenidən yaradılması kommunikasiyanın hər bir aktında-situasiyada onların sintezi nəticəsində yerinə yetirilir. Semantik sahələrin yenidən yaradılmasının nəticələri üzərində təlim keçənlərin analitik işi mətnin məzmununun tanınmasını və son nəticədə, ikinci dil ilə əlaqələnmiş dünyanın mənzərəsinin formalaşdırılmasını təmin edir.

8. İkinci işarə sistemi sistemi bədii mətnlərin dili ilkin dil işarə sistemlərinin səthi

verbal strukturlarının əmələ gəlməsi və öyrənilməsi nəticəsində qurulur və tanınır. Mətnin hazırlanması və onun tanınması üçün əsas verilmiş dilin bütün daşıyıcıları üçün ümumi olan əsas aprior biliklərin struktur sinfin hissələnməsi səbəbində yaranan, oxşar asılılıq terminləri ilə təyin edilən semantik sahələrin siniflərinin iyerarxiyasını təmsil edir, belə ki, seqmentlər sinifdən və bir-birindən asılıdır və iyerarxiyanı təşkil edir. Hər bir sahə seqmentdir və misal göstərsək maddi dünya kimi təyin olunmayan kateqoriyalar istisna olmaqla oxşar deduksiyanın seqmentinin bir parçasıdır. Nəticədə bədii mətnin simvolunun yaradılması və ya tanınması prosesində istənilən semantik sahə ilə verilmiş anlayışın seqmentinin semantik sahələrin sinopsisi iyerarxiyasında təmsil olunmuş dünyanın bütün mənzərəsinə aid edilməsi mümkündür. Buradan, mətnin hazırlanması və interpretasiyası anında referensiyaların yoxluğu yaranır və onun ilə dildən xaricdə olan fəaliyyətin obyektləri və ya situasiyası formalaşır.

Şüur faktı kimi, semantik sahə bədii mətnin referenti və simvolun rematik hissəsini təmsil edən konseptdir. Semantik sahənin referentin seqment kimi semantik sahələrin məcmusunun yüksək hissələrinə daxil olması səbəbi ilə bədii mətndə dünyanın modelləşdirilməsi baş verir və mətnin yenidən kodlanması çoxluğu yaranır. İstənilən halda resipient üçün mətnin referenti sahənin vacibliyidir və onun substansiyası deyildir, bu halda söz hissiyyat vasitəsilə duyulan predmetin ekvivalenti deyildir, mətnin yaradılması zamanı sözün ixtira edilməsinin konkret anında onun necə anlaşılması və ya mətnin dekodlama prosesində söz və verbal xəbərlə əlaqələndirilmiş semantik sahənin əhəmiyyəti kimi resipient tərəfindən dərk edilməsinin ekvivalentidir.

Belə anlaşılır ki, bədii mətnin semantikanın öyrənen vaxt izahlı və ya ikidilli lüğətlər vasitəsilə sözlərin şərh edilməsi kifayət deyildir, mətnin anlaşılması çətinliyinin həlli semantik sahə nəzəriyyəsinin tətbiq edilməsində və ideoqrafik lüğətlərdən istifadə edilməsindədir, belə ki, bu cür lüğətlərdə söz vahidləri müəyyən kateqoriya anlayışlarının dərinlik səviyyəsi vahidləri ətrafında birləşir. Lakin vurğulamaq lazımdır ki, bədii mətnin dili nöqtəyi nəzərindən ideoqrafik lüğətlər mövcud deyildir. Mövcud olan tezarus lüğətləri, əsasən, linqvistik anlayışlar ətrafında

tədbiq edilmiş, bədii mətn anlayışlarının araşdırılması, təəssüf ki, mövcud deyildir. Bu boşluğu doldurmaq vaxtı çoxdan çatmışdır.

Mətnə reproduktiv, informativ, generativ, volyuntiv, reaktiv registrlər onların hər hansı birini təmsil edən nitq vahidlərinin həcmi dəyişkənliyi ilə səciyyələnir. Müəyyən bir registri ifadə etmək üçün nitq vahidinin minimal həcmi bir predikativ vahidin sərhədləri ilə məhdudlaşdırmaq lazım olmasına baxmayaraq, bu registrin dəyişməsi tələbini ortaya atmır. Digər predikativ vahid isə, növbəti registrin nitq vahidi həcmi göstərir. Ünsiyyət aktı davam etdikcə predikativ vahidlərin meta daxilində sıralanması baş verir. Registr sıralanması predikasiya növündən asılı olaraq sıralanmadan yararır.

Qeyd edilən prosesə əsasən, ardınca registrlərin qabaqcadan təyin olunmuş və ya təyin oluna biləcək ardıcılığı yer almır. Bütün mətnlər, və onların vahidləri (Geqment, honteksi, abzas) registrlərin aşkar düzülməsi şəkildə qurulur. Registr ardıcılığında yanaşı yerləşən iki registrin eyni bir növdən olması da istisna deyil. Bu hökm həmçinin iki və daha çox registr üçün də doğru qəbul edilir. Yəni, mətn strukturunda iki eyni registrin yanaşı işlənməsi halı müşahidə edilə bilər. Eyni zamanda, başqa tip registrin sıraya daxil olması belə sıralanmanı müəyyən nöqtədə pozmur, yəni, başqa cür sıralanmaya məruz qalır. Bunu daha aydın təsəvvür etmək üçün konkret nümunələrə baxaq:

There was a merchant, Antonio, who lived in Venice. Everybody liked Antonio because he was a good man. He had many ships were that travelled to other contries. He sold things to people in these other contries, end bought things from them, At the time of our story, Antonio's ships all at sea [24, s.6].

Verilmiş nümunədə informativ registrlərin sıralanması göstərilmişdir. Bədii əsərdən alınmış bu parçada predikativ mərkəzlərin mürəkkəb cümlə daxilində paylanması özünü büruzə verir. Minimal nitq vahidi həcmli informativ registrlər ardıcılığı yaratmaq üçün registrləri bu şəkildə göstərmək mümkündür:

Antonio was a merchant. Antonio lived in Venice. Everybody liked Antonio, because he was a good man. He was a good man. He had many ships. Antonio s ships travelled to other countries. He sold things to people in these other countries. He

bought things from them (from people in these other countries). At the time of our story, Antonio's ships were all at sea [24, s.6].

Göstərilmiş mətndə 9 minimal nitq vahidi olan həcmli informativ registr işlənmişdir. Məlumdur ki, mətn vahidləri bir-biri ilə əlaqələnir, onlar arasında koheziya olur. Bu cəhətdən, mətnin yaranması zamanı əlaqələnmə, rabitə sırasını qeyd etmək lazımdır.

“Portia showed the prince the three boxes. The prince carefully read everything that was written on each box. On the gold box were the words, “Choose me. You will get what many men want.” On the silver box were the words, “Choose me. You will get what you should get”. And on the lead box were the words, “Choose me. You must give everything that you have” [24, s.9].

Nümunədə verilmiş birinci cümlə reproduktiv registrə aiddir, çünki danışanın müşahidə etdiyi hadisə haqqında məlumatı özündə birləşdirir. İkinci cümlədə isə müşahidə nəticəsinin danışan tərəfindən xəbər verilməsi özünü göstərir. Üçüncü cümlə müşahidə xarakterli olmasına baxmayaraq, burada məlum informasiya ötürülür. Abzasın sonuncu fraqmentiinə gələndə isə iki hissədən ibarət olduğunu görə bilərik.

«Choose me»-cümləsi adresatı onu müəyyən işi görməyə cəlb etdirir (Məni seç!). Bu, volyuntiv registr adlanır. Son cümlə situasiyanı qiymətləndirmə məzmunu verir buna görə də o, reaktiv registrə aid olur.

Bu iki nümunə əsasında deyə bilərik ki, registrlərin işlənmə ardıcılığında müxtəliflik sonsuz sayda ola bilər.

İki nümunə əsasında qurulmuş sıralanma zəncirləri mətn strukturunda registrlərin işlənmə ardıcılığında müxtəlifliyin sonsuz sayda ola biləcəyini göstərir.

Bütün registrlərin şərhində daxili fərqlər vardır və bu onların hansı şəkildə təqdim olunmasından birmənalı olaraq asılıdır. Reprodaktiv və informativ registrlərdə hadisənin, məlumatın nəqli və təsviri aşkar seçilir. Bundan başqa informasiyanın ötürülməsi zamanı üzə çıxacaq cəhətlərə danışanın onu ümumiləşdirilməsi, ona münasibəti, öz niyyətini bildirməsi, adresata müraciətin əmr, arzu, xahiş, yalvarış şəklində olması, adresatın razılığı, razılaşmaması, emosional

vəziyyəti və bu kimi digər cəhətlər göstərilə bilər.

Registrin daxili formalaşmasında oxşar və fərqli cəhətlərin yaranması və onların gah bir-birinə yaxınlaşıb, gah da uzaqlaşması müşahidə olunur. Həmçinin, registrlərdə bölgünün ümumi prinsipi gözlənilməsinə diqqət göstərilir. Hər bir registrin invariant mənası aşkarlanır ki, bu da başqa registrə qarşı qoyula bilməsinə imkan yaradır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu və ya digər registrə aid olan nitq vahidinin həcmi dəyişkənlik göstərə bilər. Həmçinin, predikativ hissə də ola bilər. Bu cür cümlə daxilində yarım predikativ nöqtələri feli sifət və feli bağlamaların varlığı təşkil edir. Registr mənsubluğuna əsasən homogen predikativ vahidlər registrlər blokunu meydana gətirir. Həcmi müxtəlif ola bilən bu cür bloklar digər registr blokları ilə qarşılıqlı təsirdə olur və nəticədə mətn strukturunu əmələ gətirirlər. Bu zaman, bloklar mətnə analitik yanaşır və üzvlənmə vahidləri rolunu oynayır. Əgər mətn tipi registrə görə bircinslidirsə, homogen registr blokunun həcmi daxilində struktur-semantik cəhətdən parçalana bilən tam mətnə qədər genişlənə bilər.

Kommunikativ registr ifadəsi predikativ vahidlər çoxluğundan yaxud onların birliklərində təcrid edilmiş şəkildə qəbul edilir. Konkret ifadələrdə mətnlərdə və ya mətn fraqmentlərində gerçəkləşən registrlərin sərbəst, dinamik və ya reqlamentləşmiş kombinasiyaları fərqli növ və janrda mətnlərin kompozisiyasını yaradır.

Mətnlərdə oxşar və fərqli struktur ədəbi yazılı və şifahi danışmaq dilində rast gəlinə bilər. Həmçinin, tam mətn strukturunda dəyişmələr xarakterikdir. Diskursun narrativ və qeyri-narrativ formaları mətnləri əhatə edə bilər, hansı ki, bu mətnlər bir-birindən tam təcrid olunmuş şəkildə az təsadüf olunan xüsusi mətnlərdir. Məsələn, sənəd formalarını (ərizə, arayış və s.) göstərmək olar. Onlar informasiyanın nəqli formasında olurlar. Ancaq, ədəbi mətnlərdə nəqlətmənin dialoqa, dialoqun nəqlətməyə keçməsi halı olduqca sıx müşahidə olunur.

Registrlərin mətnin janrından, növündən asılı olan sıralanması ilə yanaşı, fərqli mətnlərdə registr təşkil edən nitq vahidinin, registrlər blokunun həcmi də fərqlilik təşkil edir. Məsələn, araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, nəqlətmə, təsviri mətnlərdə registr blokunun həcmi kifayət qədər böyük olub, registrlərin sıralanmasında da

rəngarənglik müşahidə olunur. Narrativ və qeyri-narrativ diskursların əvəzlənməsi sıralanma və registr bloklarının ümumi mənzərəsinin mətnin tam strukturu fonunda dəyişməsinə aşkar göstərir [2, s.88]. Bu hadisə müəyyən mətn fraqmentində müşahidə edilə bilər.

“The land was enormous, white with snow, and silent. Into the still, lifeless silence broke the the sounds and movements of life — of dogs breathing, and men calling to the dogs. The dogs were pulling a long sled over the ice and frozen snow» [24, s.89].

Bu mətn hissəsində ilk üç abzas nəqletmə formasında olmaqla yanaşı müəllif nitqidir. İlk abzas reproduktiv registrlər ardıcılığı ilə davam edib, yeri və orada baş verən hadisələri təsvir edir. İlk abzasın birinci cümləsi üç sadə cümlədən əmələ gəlmiş tabesiz mürəkkəb cümlədir. Predikativ birləşmələr üç fərqli nöqtədə yerləşir. Predikativliyi yaradan əsas vasitə «to be» felinin keçmiş zaman tək forması olub ilk cümlədə verilir, sonrakı hissələrdə bu təkrarlanmır. Bir qayda olaraq subyektin təkrarı da müşahidə olunmur. Bu cümləni üç sadə reproduktiv registr kimi göstərmək istəsək:

- “The land was enormous”,
- “The land was white”,
- “The land was silent”.

Bu hissənin ardıcılıqla verilməyinə baxmayaraq, reproduktiv registr blokunun vahidlərinin yerdəyişməsinin ümumi məzmununa heç bir təsiri olmadığını görürük. Bir nüansı da nəzərə almalıyıq ki, dəyişmə təsvirin yaradılmasında ərazinin nəhəngliyi sükuta doğru istiqamətlənməni poza bilir ki, bu da sıradakı cümlədə leksik təkrar komponentinin əvvəlkindən aralı düşməsinə səbəb olub koheziyanı zəiflətməyə gətirib çıxaracaqdır. Sıradakı cümlə də həmçinin mürəkkəbdir və reproduktiv registrlərdən ibarətdir. Yenə də müəllif müşahidəsi əsasında formalaşan informasiya ötürülür. Abzasın sonuncu cümləsində reproduktiv registr informativ registrə çevrilir.

Məsələyə iki aspektdən yanaşsaq deyə bilərik ki, nəqletmə müəllifə aiddir və baş verən hadisə digər bir sözlə abzasın sonuncu cümləsində haqqında məlumat verilən hadisə də yalnızca müəllifə məlumdur. Burada da reproduktiv registrin ünsürlərini

müşahidə etmək mümkündür. Müəllif müşahidəsi zamanı formalaşan informasiya ötürülür. Ancaq buna baxmayaraq registrin dəyişməsi birbaşa hadisənin reallığına, olduğu kimi verilməsinə əsaslanır.

Burada gördüyümüz qədər ilə ümumiləşdirmə olmadığını və yalnız canlandırma olduğunu deyə bilərik. Sıradakı abzasda müəllif generitiv registr blokundan istifadə edərək oxucuya özünün universal biliyi əsasında ümumiləşdirilmiş məlumatı çatdırmağa çalışır. O, Kanadanın uzaq şimal-qərbindəki şaxtalı dövrün təsvirini ümumiləşdirilmiş şəkildə canlandırır. Burada müəllifin qənaətinə görə «The strong and clever live, while the weak die».

Bu abzasdan sonra sıralanmada informativ registrlər blokuna eyni zamanda da nəqlətmədən dialoji nitqə keçid baş verir. Əsərdəki personajlardan biri öz müşahidəsi ilə bağlı məlumatı digərinə çatdırır. Bu reproduktiv registr adlanır. Həmin hissə vasitəsilə müəllif nitqi danışanın yerini təyin etməyə nail olur.

Sonrakı abzasda isə yenidən müəllif nitqi ilə davam edirik. Burada istifadə olunan registr bloku reproduktiv və informativ registrlərin sıralanması əsasında yaranmışdır. Nəqlətmədən dialoji nitqə keçid bu registr blokunun sonunda baş verir. Dialoji nitqin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də sual-cavab formasıdır.

Bu formada dialoq iştirakçılarından olan kommunikantların biri soruşur, digəri isə cavab verir. Burada baş verən proses zamanı kommunikantlardan biri digəri ilə yerini dəyişə bilər. Misal olaraq əsərdən götürülmüş parçanı verə bilərik ki, burada da belə bir məqam vardır. Burada Bil Henriyə sual verir. Henri cavabının sonunda Bilə sualla müraciət edir və beləliklə, o, kommunikativ strategiyasını dəyişmiş olur.

"How many dogs have we got, Henry?"

"You know we've got seven," replied Henry. "There's one Earl, and Fatty, and... But why are you asking?"

Mətn eyni və ya fərqli registrlərin kontekst daxilində sıralanaraq registr bloklarını əmələ gətirməsi vasitəsi ilə formalaşır. Eynilə blok daxilində olduğu kimi, mətnin tam strukturunda da registr blokları sıralanır yəni, müəyyən ardıcılıqla düzülür. Hər bir registr üçün onu təyin edən nitq vahidi vardır və bu vahid predikativ birləşmə hesab olunur. Registrin formalaşmasını predikasiyanın baş verməsi zamanı

müşahidə olunur. Bu cəhətdən baxsaq, vahid registrin bir sadə cümlə olduğunu deyə bilərik.

Əlbəttə ki, sadə cümlələr müəyyən vasitələrin köməyi ilə birləşərək mürəkkəb cümlələri əmələ gətirir. Bu o deməkdir ki, mürəkkəb cümlələr özlərində bir deyil, birdən artıq registr saxlayırlar. Bu şəkildə mürəkkəb cümlənin özünün registr bloku əmələ gətirməsini izah edə bilərik. Lakin cümlədə informasiyanın ifadəsi, cümlədən böyük vahid daxilindəki informasiyadan registrlər blokuna bir qədər fərqli yanaşma ilə fərqlənir. Burada registrlərin təyini zamanı ötürülən məlumatın onu ötürənlə münasibəti əsas götürülür. Məsələn, danışan ona məlum olan məlumatdan bəhs edirsə informasiya informativ registr kimi formalaşır [2, s.91].

Danışanın reproduktiv registrdən istifadə etdiyi, onun müşahidə etdiyi hadisəni xəbər verməyindən anlaşıla bilər. Adətən eyni səciyyəli informasiyalar danışanın hadisəyə göstərdiyi münasibət baxımından bir mürəkkəb cümlə daxilində yer tutur. Digər bir sözlə, mürəkkəb cümlə daxilində eyni registrlərin sıralanması müşahidə olunur. Bu o deməkdir ki, mürəkkəb cümlə həm məlum bir hadisə haqqında məlumat(informativ registr), həm də müşahidə olunan hadisə barədə (reproduktiv registr) məlumat verilə bilər. Bir qayda olaraq cümlə daxilində başqa registrlərin də sıralanması mümkündür.

Bu nəticəyə gəlirik ki, mürəkkəb cümlə eyni registrlərin sıralanmasına meyillidir. Bu da, kommunikatın hadisəyə münasibətini bildirmək imkanlarının məhdudluğundan irəli gəlir. Söhbət ondan gedir ki, predikativlərin zaman və modallıq xüsusiyyətləri bir cümlə daxilində insanın həm öz müşahidəsini, həm ona məlum olan həqiqəti, həm də adresat fəaliyyətə təhrik etmək istəyi və s. yer ala bilmir. Nəticədə, bütün bunların tələbi leksik, qrammatik dil vasitələrinin müxtəlif toplusundan istifadə olunmasıdır.

«Sistem halında yanaşdıqda kommunikativ registr dil vahidlərini kateqoriyalarını dil sistemində qruplaşdırma üsulu rolunu oynayır. Məsələn, reproduktiv registr statual, qeyri-dinamik mənalı felləri, məkan bildirən zərfləri, yerlik, çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş isimləri, əyani prosessual semantik variantları öz əhatəsinə alaraq, daha yüksək səviyyəli ümumiləşdirmə ilə səciyyələnən danışanın

perspektiv deyil, mental modusu ilə köklənənn vasitələri olan registrlərə qarşı qoyulur.

Göstərilən bu cəhət də həmçinin ayrı-ayrı dillər, o cümlədən də ingilis dili üçün səciyyəvidir. Təbii ki də burda bizim nəzər yetirəcəyimiz nöqtə bu cəhətin ingilis dili üçün olan səciyyəsidir:

"Tonight, the rightful guardians will be restored. Tell me where it is hidden, and you will live." The man leveled his gun at the curator's head. "Is it a secret you will die for?" [24, s.15]

"Tell me where it is hidden, and you will live" cümləsi mürəkkəb olmaqla yanaşı birinci registr adresatı fəaliyyətə təhrik edir hansı ki, predikativ əsasında formalaşmışdır (Tell me) və volyuntiv registrdir. Adresatın qiymətləndirmə reaksiyasını ifadə edən isə ikinci cümlədir (and you will live). [24, s.16]

Bu isə reaktiv registrdir. Deməli, cümlə daxilində volyuntiv və reaktiv registrlərin sıralanaraq registr bloku əmələ gətirdiyini müşahidə edə bilirik.

Registrlər bloku kompozitiv olub, mətn baxımından onlar janr və mövzu cəhətdən şərtlənmişdirlər və sintaktik kompozisiya vahidi kimi çıxış edirlər. Kompozitivlərin bir-birinə nəzərən yerləşmə və birləşməsinin standart üsulları aşkar mətn ardıcılığı üçün vardır. Misal üçün, süjetli nəsr əsərində «gəldi-gördü-anladı-etdi» ardıcılığını qurmaq mümkündür. Belə əsərdə personaj yeni lokusa aparılır, personaj bu lokusu dərk edir, həyata keçirir [7, s.113].

Sauniere held up his hands in defence. "Wait", he said slowly. "I was one he had rehearsed many times...each time praying he would never have to use it. When the curator had finished speaking, his assailant smiled smugly.

"Yes, this is exactly what the others told me".

Sauniere recoiled.

The others?

"I found them, too", the huge man taunted. "All three of them. They confirmed what you have just said".

It cannot be!...

Süjetli nəsr əsərləri üçün ümumiləşdirilmiş qəliblər istifadə olunur. Bu o

deməkdir ki, personajın daxil olması müstəqil mənə daşıyır və eyni zamanda onun görməsi də birbaşa mənə kəsb etmir. D.Braunun əsərindən götürülmüş bir parçaya nəzər salsaq parçada hadisənin artıq başlamasını aydın görmək olar. Yəni digər bir sözlə "gəlmə" vardır. Burada Sonyer danışmalı olduğunu anlayır və belə bir hadisənin baş verməsi anında əzbərlədiyi yalanı söyləyir.

Burada müəllif nitqi, personajın daxili nitqi və dialoqlar bir-birini izləyir və səhnə bu parça ilə bitmir. Bir qədər də davam edir. Lakin Sonyerin bildiyi sirri ondan öyrənməyə gələnin məqsədi uyğun kontekstdə tamamlanır. Yəni, ümumi olaraq deyə bilərik ki, bir-birinə bağlanmış hadisələr zənciri bir əsəri meydana gətirir, bu zaman hadisə baş verir son olaraq da bitir. Ardından, sırasıyla o növbəti hadisə ilə əvəz olunur. Registrlər blokları da hadisələr kiçik süjetlər daxilində tamlanır.

“Gəlmək-görmək-anlamaq-fəaliyyət göstərmək” kimi anlayışlar həm ümumi əsər, həm də əsər boyunca bir-birini əvəz edən kiçik hadisələr üçün xarakterik hesab olunur. Bu zaman, ortaya bir problem çıxır: kommunikasiya prosesinin fazalarının bir-birindən ayrılması problemi. Mətnə nisbi müstəqil vahid abzas var və registr prizmasından mətnə yaxınlaşdıqda uyğun abzas registr bloku nisbi tam əmələ gətirir.

Bu cür qəbuletmənin qüsurlu bir cəhəti vardır hansı ki, məsələyə yenə də mətn vahidi səviyyəsində yanaşmaqdır. Bu, kommunikativ registrlər sıralanaraq birlikdə registr bloklarını əmələ gətirir bu da, blokların sıralanıb kommunikativ registr prizmasından mətnin tam strukturunu formalaşdırmasının ümumi mexanizmini açmağına nail olur. Amma bu zaman, mətnin tədqiqi üçün kommunikativ registr prizmasından digər bir yol açılır hansı ki, bu yol da mətn vahidi olan abzaslara kommunikativ registrlər bloku kimi baxılması eyni zamanda mətnin hadisələr səviyyəsində bölünməsidir. Abzas mətn dilçiliyində məxsusi cəhətləri ilə müəyyən olunur.

2.2 Struktur-semantik cəhətdən bir-birinə bağlı olan mətnlər

Mətnin əmələ gəlməsi çoxaspektli hadisə olub, müxtəlif tərəflərdən izahı verilə bilər. Bu zaman söhbət eyni mətndən getməlidir. Bu mətn strukturunun fərqli tərəflərdən tərifinin verilməsinə gətirib çıxarır. Mətni əşkil edən ayrı-ayrı

komponentlər arasında olan mənə münasibətləri, onun əmələ gəlməsi və inkişaf dinamikasını töhvələrinin aspektlərdən biridir. Mətn komponentləri arasında mənə münasibətləri haqqında bir çox müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bədii əsərlərdən gətirilmiş nümunələr sayəsində mətn komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirən mənə əlaqələri-eynizamanlılıq, ardıcılıq, qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama, aydınlaşdırma, səbəbnəticə, bölüşdürmə, hərtərəfli izah olunmuşdur.

Mətni təşkil edən müxtəlif vahidlər sayəsində mətn dilçiliyində cümlə ilə bağlı mətn strukturu təhlil edilir. Mətnin ən əsas tərkib hissəsi kimi göstərilən cümlə mətn vahidlərindən fərqlənən cəhətlər göstərir. Cümlələrdən yaranmış mətdə, cümlələr bir-biri ilə fərqli əlaqələrlə bağlanmışdır. Bu əlaqələr mətnin semantikasını iah etməyə kömək edir. Yəni, fikrin daha düzgün ifadə olunmasına xidmət edir. Mətdə sərhədləri dəqiq göstərilmiş tək vahid cümlədir. Kamal Abdullayev göstərir ki, mətnin bütövlükdə giperteması məhz mənə aspektinin ayrı-ayrı qollarının qarşılıqlı şəkildə bir-birinin tamamlamasının , tərkib komponentlərinin hər birinin mövzusunun digəri ilə sıx birləşməsi nəticəsində yaranır [4, s.307]. Mənə münasibətlərində göstərmək olar:

- sadalama
- qarşılaşdırma
- ardıcılıq
- eynizamanlılıq

Bağlayıcılar ilk növbədə mətdəki qarşılıqlı mənə əlaqələrinin göstəriciləridir. Onların mətdəki quruluş təşkilinə aidlikləri ikinci məsələdir [4, s.308].

Birinci qrupa eynizamanlılıq və ardıcılıq daxil edilir. Qarşılaşdırma və sadalama əlaqələri də ikinci qrupa aid edilir. Birinci qrupa aid olan münasibət formaları zaman anlayışı ətrafında birləşərsə bölgü düzgün sayılmış olar. İkinci qrupda müqayisə, qarşılaşdırma, sadalama kimi mənə əlaqələrinin tipləri digər qrupa daxil olan mənə əlaqələrinin tipləri olaraq birinci əsas əlamət kimi komponentlərin qarşılıqlı münasibətini keyfiyyət baxımından səciyyələndirir [4, s.308].

Ardıcılıq əlaqəli mətnlərdə sonra vahidi mətn komponentlərinin ardıcılığının

daha dəqiq və ciddi formada müəyyənləşməsinə yardım edir. Analoji olaraq 'və' bağlayıcısı eynizamanlıq münasibətini özündən sonrakı komponentlər arasında möhkəmlətməmiş olur. Mətn komponentləri arasında qarşılaşdırma əlaqəsini gücləndirmək səbəbilə amma, ancaq, lakin bağlayıcıları iştirak edə bilər [4, s.308].

Məna münasibətləri sintaktik bütövü tamamlayan cümlələr arasında olan məna əlaqələri kimi anlaşılır və bu formaları var: birləşdirmə, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə. Bu əlaqələrin eynilə tabesiz mürəkkəb cümlədə olduğu şəkildə təzahür etdiyi bildirilir. Müəllif birləşdirmə əlaqəsinin də iki şəklini qeyd edir: mətnin komponentləri zaman eyniliyi əsasında birləşir. Bu cür mətnlərin komponentlərində öz ifadəsini tapan hadisələr vahid zaman kəsiyində baş verir; mətnin komponentləri zaman ardıcılığı üzrə birləşir. Bu xassə əsasən çox dinamik mətnlərə xasdır. Dinamik mətnlər ardıcılıq əlaqəsi üzərində qurulur. Sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaktik əlaqə vasitələrinə həsr olunmuş dissertasiya işində semantik prinsip əsasında yaranmış semantik əlaqə üsullarının növlərinə aşağıdakıları aid edir: eynizamanlıq, ardıcılıq, qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə və qarışıq əlaqələr [4, s.309].

K.Abdullayev XIII-XIV əsrlərdə, qarşılaşdırma, bölüşdürmə əlaqəli münasibətlərin formalaşdığını göstərmişdir. Ardıcılıq əlaqəli mətnlər də vahidi mətn komponentlərinin ardıcılığının daha dəqiq və ciddi formada müəyyənləşməsinə yardım edir.

Məna münasibətlərini sintaktik bütövü tamamlayan cümlələr arasında olan məna əlaqələri kimi anladır və bu formaları var:

- birləşdirmə,
- səbəb-nəticə,
- aydınlaşdırma,
- qarşılaşdırma,
- bölüşdürmə.

Bu əlaqələrin eynilə tabesiz mürəkkəb cümlədə olduğu şəkildə təzahür etdiyi bildirilir. Müəllif birləşdirmə əlaqəsinin də iki şəklini qeyd edir: mətnin komponentləri zaman eyniliyi əsasında birləşir. Bu cür mətnlərin komponentlərində

öz ifadəsini tapan hadisələr vahid zaman kəsiyində baş verir; mətnin komponentləri zaman ardıcılığı üzrə birləşir. Bu xassə əsasən çox dinamik mətnlərə xasdır. Dinamik mətnlər ardıcılıq əlaqəsi üzərində qurulur.

Sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaktik əlaqə vasitələrinə həsr olunmuş tədqiqatlarda semantik prinsip əsasında yaranmış semantik əlaqə üsullarının növlərinə aşağıdakıları aid edilir: eynizamanlılıq, ardıcılıq, qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə və qarışıq əlaqələr.

Cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentləri sırasının nəzəri əsaslarını komponentlərin sırası baxımından çevik strukturlar, mətni təşkil edən cümlələrdə eynizamanlılıq, birləşdirmə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə əlaqəli münasibətlərin formalaşdığı göstərilmişdir.

Mətn dilçiliyində cümlənin mətn komponenti kimi bütün mənə əlaqələri və münasibətləri kompleksində araşdırılması ən vacib aspektlərdən biri hesab edilir. Mətn cümlə ilə başlanır və cümlə ilə də bitir. Bəzən ilk cümlə artıq mətnin mənə cəhətdən izahı, mətndə haqqında bəhs edilən hadisənin mahiyyətinin açılmasının açarı rolunu oynayır, mənanın çözülməsinin əsasını qoyur.

İlk və son cümlə arasında qalan cümlələr də qarmaqarışıq, kortəbii olaraq yanaşı işlənir. Mətnin komponentləri olan cümlələr müəyyən məntiqi –sintaktik və semantik əlaqə və münasibətlər əsasında bağlanır. Mətndə cümlənin kontekstual xarakterinin yaranması, inkişafı və formalaşmasında həmin əlaqə və münasibətlər əsas rolunu oynayır.

Mətnin onu təşkil edən cümlələrin mənə əlaqələri və münasibətləri kompleksində öyrənilməsi bu dəqiqə sürətlə böyüməkdə olan mətn dilçiliyinin prioritet hissələrindəndir. Mətni təşkil edən cümlələr, mətn komponentləri bir çox əlaqə və vasitələrlə bir-birinə bağlanmış olur. Durğu işarələri, modal sözlər, nida, intonasiya və s. müxtəlifsəciyyəli amillər bu prosesdə bu və ya başqa dərəcədə iştirak edə bilər.

Mətn komponentlərini bir-birinə bağlayan ən mühüm vasitələrdən biri də mənə münasibətləridir. Bu münasibətlərə eynizamanlılıq, ardıcılıq, qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə və bölüşdürmə aid edilir. Bu

sadalanan mənə münasibətləri bədii əsərlərdə mənənin formalaşdırılması və oxucuya daha rahat çatdırılmasında aparıcı rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bədii əsərlərin yaradıcıları olan yazıçılar mənə münasibətlərindən özlərinə məxsus şəkildə və üslubda istifadə edirlər və ayrı-ayrı müəlliflərdə bu proses özünü fərqli formada büruzə verir. Həmin fərqli xüsusiyyətlər və fərdi yanaşmalar yazıçı üslubunun səciyyələndirilməsi baxımından da maraqlı faktlar verir. Bu belə bir qərara gəlməyə imkan verir ki, mətn komponentlərinin, ayrı-ayrı cümlələrin bir-birinə bağlanması, bütövlükdə bir tam kimi mətnin yaranması və inkişafı prosesində mənə münasibətləri əhəmiyyətli rol oynayır. Bu sahədə araşdırmaların gələcəkdə böyük kontekstdə və müxtəlif sistemli dil materialları əsasında aparılması maraqlı nəticələr alınması imkanını yaradardı.

Mətni təşkil edən cümlələr bəzən qarşılaşdırma prinsipi ilə yazılır. Belə cümlələr bəzən amma, ancaq, lakin bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələndə bilər. Vurğulamaq lazımdır ki, qarşılaşdırma məzmunu bu bağlayıcılar olmadan da cümlələrin məzmununda əks edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bölüşdürmə əlaqəsinin yaranması zamanı bölüşdürmə bağlayıcıları işlənməyə də bilər. Belə anlarda bölüşdürmə bağlayıcıları işlənməsə də, onların cümlədə yeri və mövqeyi hiss olunur. Bölüşdürmə əlaqələri ilə əlaqələnmiş cümlələrdən ibarət mətnlərdə sadalama münasibətləri də eyni zamanda müşahidə edilir. Belə mətnlərdə müəyyən əlamətlər üzrə bölüşdürülən iş, hərəkət və hadisələr sadalanmış olur.

Bu sadalama ahəngini, intonasiyası artıq oxucunun, dinləyicinin qarşısında müəyyən düşüncə yaratmaqla, həm də onu bu düşüncəyə uyğun, bu ab-havada informasiyanı dinləməyə hazırlayır. Adlıq cümlələrinin sayını artırmaqla bu sadalamanı davam etdirmək olardı. Amma bu kontekstual mənənin məzmununda elə bir ciddi fərqlilik yarada bilməz.

Mətnin ikinci abzasında da adlıq cümlələrin sadalanması yolu ilə yeni bir situasiya, yeni ab-hava yaradılmış olur. Ancaq burada təsvir olunanlar əvvəlkindən fərqli olaraq daha konkret və birbaşa lirik qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsi, düşüncələri, psixologiyası ilə bağlıdır.

Ardıcılıq münasibətində mətni təşkil edən cümlələr müəyyən zaman əlaqələri ilə birləşir. Hadisələr eyni anda deyil, bir-birini növbələməklə, izləməklə baş verir. Mətni təşkil edən cümlələr bir-biri ilə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə də bağlana bilər. Aydınlaşdırılacaq hissə əsasən mətnin lap əvvəlində gəlir. Sonradan gələn cümlələrdə məsələ tədricən müxtəlif aspektlərdən aydınlaşdırılır. Mətnə aydınlaşdırılacaq məsələ sual formasında da qoyula bilər. Sual cümlələrində aydınlaşdırılması vacib olan məsələ daha dəqiq və ətraflı təqdim edilir və göstərilir.

Bədii mətni səciyələndirən, onu bədii təfəkkür məhsulu kimi formaya salan digər zəruri amil struktur forma elementlərinin iştirakı ilə əlaqədardır. Forma komponentləri hər hansı mətnin informativ strukturunu tamamlayır, onu formaca müəyyənləşdirir, bədii, ya qeyri-bədii mətnə aid edir.

Bədii mətnin struktur-forma elementlərinə hər hansı informasiyanın bədii mətnin bir hissəsi kimi formaya salınmasında, uyğun olaraq dəyişdirilməsində, morfemin, söz və söz birləşmələrinin və cümlənin bədii dil vahidinə çevrilməsində kömək olan vasitələr, bədii təsvir və ifadə vasitələri, mürəkkəb sintaktik bütövlərin bəzi quruluş üsulları, tərkib hissələrini bağlayan bəzi üsullar, bədii dil fiqurları, obrazlı ifadə vasitələri və s daxildir. Onların bəziləri təklidə, bəziləri bir yerdə assosiasiya təşkil edərək, həmin funksiyaları yerinə yetirirlər.

Bədii mətnə ilk cümlə kimi, son cümlə də xüsusi tekstual əhəmiyyət kəsb edir. Ən azı ona görə ki, son cümlə teksti ümumiləşdirərək məzmunca və həm də forma etibarilə tamamlayır. Odur ki, bədii mətn ünsürü olmaq etibarilə son cümlə də ilk cümlə kimi xüsusi informasiya daşıyıcısına çevrilir. Son cümlənin məzmun təyinatı müxtəlif haqqında informasiya ilə bağlı olur.

Ancaq bədii mətnin fərqli informativ təyinatlara qadir ilk və son cümlələri funksiya, qüvvə etibarilə də fərqlənə bilər.

İlk cümlə daha çox funksional-semantik xüsusiyyət daşıyır. Son cümlənin xüsusi informasiya daşıyıcısı kimi sabitləşməsi isə struktur-forma amilinə xidmət edir, bədii mətni formal baxımdan (həm də məzmunca) tamamlayır. Təsadüfi deyil ki, orta əsrlərə doğru bədii üslubun əsas ifadə vasitəsi olan və lirik növün əsasən təmsil

edildiyi şer nümunələrində (istər klassik, istərsə də xalq şeri janrları) müəllif adının sonda verilməsi formal janr əlamətinə çevrilir.

Bəzən qrammatik formanın özü bədii mətnin struktur-forma detalına çevrilir. Məlumdur ki, felin təsdiq və inkar şəkilləri ayrı-ayrılıqda müvafiq qrammatik vəzifə yerinə yetirirlər. Onların birgə eyni sintaktik vahiddə işlənməsi isə bədii üslubi fakt olur.

Bəzən struktur-forma elementləri bədii mətn vahidi olan mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərini bir-biri ilə bağlamağa xidmət edir. Bu halda şeir olan mətnlə nəsr olan mətn bir-birindən fərqlənir. Belə ki, nəslə yazılan mürəkkəb sintaktik bütövün tərkib hissələrini məlum formal vasitələr (açar söz və s.) və semantik rabitə birləşdirir.

Mətn mərkəzinə (cütlüklərə) əsaslanmış şeir-mürəkkəb sintaktik bütövlərdə cütlüklərin (predmetlərin və ya mərkəzlərin) sayı ilə mərkəz üzvlərinin (elementlərin) sayı adətən üst-üstə düşür. Mürəkkəb sintaktik bütöv üç mərkəzli (predmetli) və dörd elementli olur.

Cümlə sonluqlarının oxşar formya malik olması heç də həmişə qafiyələnməyə kömək etmir; kommunikativ vahidlər sistemi kimi üzə çıxır. Hökmün ifadə formalarından və işi, hərəkəti icra edən subyektlərin hansı şəxsə mənsubluğundan asılı olaraq, mürəkkəb sintaktik bütövü təşkil edən cümlələrin xəbərləri oxşar formada əlamət daşıya bilər.

Sabit sintaktik konstruksiyalardan fərqli olaraq, sabit dil ifadələrini xüsusi işlənmə situasiyaları tələb edir və onlar bu və ya digər vəziyyətlərə təhkim olunurlar. Odur ki, eyni (və ya oxşar) situasiyada eyni ifadə vasitəsi təkrarlana-təkrarlana bədii dil fiquruna çevrilir.

“Böyük” sintaktik bütöv anlayışı yaygın və qeyri müəyyən bir anlayış olmaqla bərabər deyə bilərik ki, əlaqəli, geniş təhkiyədə böyük sintaktik bütövlər arasındakı sərhəd xəttinin haradan keçməsinə müəyyənləşdirmək çətin olur. Elə bu səbəb ilə cəhət abzası başqa münasibətdə göstərilir. Abzas müəyyən qrafik mənə və tematik birliyə malik olur. Cümlə ilə böyük sintaktik bütövdənsə, cümlə ilə abzası qarışdırmaq olur.

Abzas bir neçə müstəqil cümlənin birləşməsi kimi xarakter oluna bilər. K.Abdullayev abzasla bağlı bəzi fikirlərdən bəhs edərkən göstərir: “Abzası və mürəkkəb sintaktik bütövü bir-biri ilə eyniləşdirmək məqsədəuyğun deyil. Belə ki, bu anlayışlar bir-biri ilə müəyyən əlaqədə olsalar da yenə də müxtəlif səviyyə və sistemlərə aiddirlər. Mürəkkəb sintaktik bütöv üçün bir neçə abzası yığa bildiyi kimi, bir abzasın da daxilində bir neçə mürəkkəb sintaktik bütöv özünü göstərə bilər. Ayrı-ayrı abzasların bir-birindən fərqləndirilməsi onların mətn daxili yeri və həcmi üzrə gedir. Kommunikativ registr bloklarının isə müxtəlif modelləri olur. Bu modellər blok daxilində registrlərin sıralanması əsasında qurulur” [4, s.112].

Abzasın sintaktik kateqoriyalar cərgəsinə aid edilməsinin mümkünsüzlüyü öz-özlüyündə aydın məsələdir. Abzas prinsip etibarilə yalnız və yalnız mətnin müəyyən hallarda uyğun forması ola bilər, başqa sözlə desək, mətn prinsip etibarilə yazıda abzas formasında üzə çıxmalıdır” [16, s.189].

Mətnin və abzasın qarşılıqlı əlaqəsini forma və məzmunun bir-birinə münasibəti kimi formalaşdırmaq mümkündür. Burada, K.Abdullayevin fikrinə əsasən deyə bilərik ki, əgər bir mətn iki və daha çox abzasda verilməsi kimi situasiyalar yaranarsa, bunu ümumi məzmunun qeyri-düzgün kodlaşdırılması kimi yaxud, mətn rolunda çıxış edən dil işarəsinin qeyri-düzgün istifadəsi kimi qəbul etməli olacağıq.

Bu zaman bir mətn ancaq bir abzas daxilində özünü göstərə bilər. Bu o deməkdir ki, abzasın struktur sərhədləri sadəcə tək bir mətni qəbul edə bilər. Bu cəhətdən registr blokunun abzas şəklində qəbul edilməsi məqsədəuyğun olması barədə qərara gəldi. Əlbəttə, abzasın registr bloku ilə tam üst-üstə düşməməsi faktını nəzərə alıb belə bir izah verə bilərik ki, registr bloku semantikaya əsaslanan əlaqə vasitələri ilə başqa registr bloklarına keçib onlara birləşir. Registr blokunda istifadə olunan registr sonra gələcək registr bloku barədə müəyyən siqnal daşıya bilirsə, sonra gələcək abzas özündən əvvəl gələn abzası müəyyən etməyə əsas vermir.

Sintaktik bütöv məsələsi müasir dövrdə mətnin bir mətnin bir hissəsi olub, sintaksisin aktual problemlərindən sayılmaqdadır. Sintaktik bütöv anlayışı, bir qrup örtülü, dövrəyə alınmış, məntiqi və sistematik əlaqəyə malik olan cümlələr toplusu kimi xarakterizə oluna bilər. Bununla yanaşı, biz bu cür cümlələr toplusunu mikro

mətn adlandırma biləri.

Mürəkkəb cümlədən daha yüksək səviyyədə olan sintaktik bütövlər monoloji nitqin elə bir vahididir ki, iki cümlənin birləşməsindən təşkil olunur. Bu cümlələr bir-biri ilə fikir və quruluş cəhətdən əlaqəli olmaqla yanaşı, mətn daxilində kompozision-üslubi funksiyaları daşımağı üstünə götürür.

Digər tərəfdən isə, mövcud araşdırmalarda sintaktik bütövlər mikro mətnlərlə ekvivalent götürülür və bunlar struktur-semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olan mətn kəsikləri kimi təyin olunur. bir neçə cümlənin birləşməsi şəklində görünən bu mətn kəsikləri öz daxilində bir mövzu saxlayır. Mövzunun ilk cümləsində hadisələr barədə məlumat verilir, sonuncu cümləsində isə hadisənin baş vermə səbəbləri təyin olunur.

N.S.Pospelov sintaktik bütövün sintaksisi xüsusi vahidi sayaraq göstərmişdir. Bu da əlaqəli nitqdə sintaktik bütövləri asılı cümlələr kimi deyil də, daha çox nitq kontekstindən asılı olmayan sintaktik tam kimi göstərir.

N.Y.Şvedova görə sintaktik bütöv anlayışının ərsəyə gəlməsinə əsas kimi beş vacib sintaktik vahidi göstərmişdir. Bu sintaktik vahidlərə söz forması, söz birləşməsi, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və mətni aid etmək olar.

Cümlələrin sintaktik bütöv daxilində də birləşmələrinə səbəb kimi bir-birləri ilə müəyyən münasibətdə olub bir biriləri ilə əlaqələndirilmələrini göstərmək olar. bu cür cümlələr qrupunu bir sıra dilçilər “nitq”, “söyləm, deyim” və ya “sintaktik bütöv”, “sintaktik mürəkkəb bütöv” adlandırmışlar.

“Sintaktik bütöv” və “mürəkkəb sintaktik bütöv” ifadələri müəyyən anlayışı ehtiva edən bu terminlərdən fərqlənir. Belə ki, sintaktik bütöv bölünməzdir, mürəkkəb sintaktik bütöv isə özündə bir neçə sintaktik bütövü saxlayır. Lakin biz burada, tədqiqat obyektini kimi sintaktik bütövü əsas götürürük.

Avropa dilçiliyində mətnin ümumi-nəzəri məsələləri və onun strukturunun konkret problemləri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, bu yöndə aparılan araşdırmaların əhəmiyyəti böyük olsa da, sintaktik bütövün dəqiq quruluşu, həcm və sərhədləri, semantikasi hələ də tam şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Buna səbəb kimi dilçilikdə uzun müddət boyunca kiçik dil vahidlərinin (fonemlər, lekəmlər,

morfemlər, söz birləşmələri) araşdırılmasına vaxt ayrılmışdır. Bu zaman, sintaktik bütövlərin qurulma mexanizmi, daxili anatomiyası və zəngin semantik imkanlarının araşdırılması diqqətdən kənar qalmışdır. Halbuki ingilis dilində istər qrammatik, istərsə də sintaktik araşdırmalar sintaktik bütöv əsasında aparılmışdır.

Ümumi sintaktik mexanizmdə mətn avtonom-xüsusi quruluş təşkil edir. Bu mexanizmi yaradan cümlələr arasındakı əlaqənin öyrənilməsi problemi vasitəsi ilə sintaksisə yeni bir cəhətdən baxış tələb olunur. Bilindiyi kimi, qrammatik vahidlərin köməyi ilə əlaqələnen söz və söz birləşmələri bir-biri ilə bağlanaraq cümlələri əmələ gətirirlər. Bu cümlələr də kiçik və ya böyük mətnlər əmələ gətirib onların bir hissəsi olurlar.

Sözügedən nitq ayrı-ayrı cümlələrdən deyil, mətnlərin toplusundan yaranır. Buna əsasən deyə bilərik ki, mətnin yaranmasının ümumi qanunauyğunluqları vardır və həmin qanunauyğunluqlar mətn sintaksisi adı altında öyrənilir.

“Mətn” anlayışı geniş mənada istifadə edilir. Yəni, “mətn” anlayışı böyük bədii, elmi, publistik əsərlərlə birlikdə geniş mətnlər daxilindəki bir neçə cümlədən yaranmış və bitmiş fikri ifadə edən sintaktik vahidləri də həmçinin əhatə edir.

Ölçüsündən asılı olaraq mətnləri iki qrupa ayırmaq olar:

- Makromətnlər;
- Mikromətnlər.

Əlaqəli nitqin mühüm bir hissəsini təşkil edən, özündə bir neçə mikro mətnlər birləşdirən, məna kommunikativ, quruluş, kompozisiya və qrammatik bütövləri özündə saxlayan anlayışa makro mətn deyilir.

Daha kiçik mətnlərə parçalana bilməyən, bir neçə cümlənin məna, kommunikativ, quruluş, kompozisiya və qrammatik birləşmələrindən ibarət olan, əlaqəli nitqin bir hissəsinə mikromətn deyilir.

Sintaktik bütöv cümlə komponentlərinin yüksək rəqədə birləşərək məlumatlandırıcı toplusu kimi çıxış etməklə yanaşı, həmçinin, sözləmlərin ardıcıl inkişafı zamanı yaranan əlaqənin aşkar olunması kimi də anlaşılmalıdır. Bu əlaqələr sintaktik sistemdə hazır bir şəkildə formalaşmır. Yəni, dil sistemində, müəyyən

qanunauyğunluqlar əsasında ortaya çıxan bu əlaqələr tədqiqatımızda başlıca rol oynayırlar.

Bu tədqiqatda sintaktik bütövün nitq-dil vahidini araşdırmaq başlıca məqsədlərimizdəndir. Bunun üçün biz bu vahidin başlıca xarakterik xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrı mətn kateqoriyalarını, sintaktik bütövün qrammatik, leksik və semantik sərhədlərini ayırmağa, cümlə komponentlərinin əlaqələnməsinə və mətn yaratmasına morfoloji, sintaktik və leksik vasitələrin rolunu həm sintaqmatik, həm də paradiqmatik planda aydınlaşdırmağa nail olmağı hədəfləyir.

Makro mətnlərin bir parçası olan mikro mətnlər qrammatik, semantik və üslubi cəhətdən tam formalaşmamış nitq parçası olub, hər hansı bir nitq parçası kimi üç aspektdə formalaşır:

- Formal,
- Semantik,
- Üslubi.

Bu səbəbdən, mətnin sərhədləri müəyyən edilən zaman, onun qrammatik, semantik və üslubi həddlərini dəqiqləşdirməyə xüsusi olaraq diqqət yetirmək lazım gəlir. Mətnin leksik tərkibi, qrammatik cəhətdən formalaşması, mətnin komponentlərinin bir-biri ilə əlaqələnməsi həmçinin, intonasiya mətnin formal planının təşkilini əmələ gətirir. Mətnin formalaşması zamanı ortaya qoyulan əsas şərtlərdən biri də budur ki, onun komponentləri struktur və semantik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməlidir.

Mətnin semantik planı (məzmun planı) onun teması ilə əlaqədar olub, üç mərhələdə tamamlanır:

- başlanğıc (tema);
- orta(inkişaf);
- sonluq(nəticə).

Bir sintaktik bütövdən yenisinə keçilməsi bir mövzudan yeni mövzuya keçilməsi anlayışı ilə eyni məna kəsb edir.

Mətnə sintaktik vahidin sərhədlərini təyin etməyin çətinləşməsi, nitqin icrasının xətti icrası ilə bağlı olması mənasına gəlir. Belə ki, xətti xarakter bir illüziya

yaradır və elə göstərir ki, guya o ardıcıl sürətdə mənaca tamamlanmış hissələrə tam bölünmə bacarığına malikdir, lakin realda mikro mətnlərin həddləri çox vaxt hiss olunmur, hətta, mikro mətnlər çarpazlaşır, üst-üstə düşür, öz tərkiblərinə başqa səviyyəli mikro mətnləri daxil edirlər.

Dilçilər sintaktik bütövün sərhədlərini təyin etməyə çox cəhd göstərsələr də, bu cəhdləri nəticəsiz qalmışdır. Bu fikirdə, sintaktik bütövlərin sərhədi olmasına qarşı əks fikir bildirən alimlərə görə, sintaktik bütövün başlanğıc və ya bitiş sərhədi ola bilməz. Bu dilçilərə misal olaraq L.Q.Fridman, M.Z.Zəkiyev və s. misal göstərmək olar. L.Q.Fridmana görə, “frazafövqü vahidlər onları keyfiyyətcə daha aşağı səviyyəli vahidlərdən, yəni cümlələrdən fərqləndirən əlamətlər dəstini özündə cəmləşdirir” [41, s.217]. Ancaq, o bu əlamətlər dəstinin nədən ibarət olduğunu deyə bilməmişdir.

M.Z.Zəkiyev qrammatik bütövlər üçün qrammatik sərhəd təyin olunmasını vacib bilərək yazmışdır: “Biz mətnin daxilindəki cümlələr arasındakı əlaqə formalarını hərtərəfli araşdırmaqla, sintaktik bütövlərin daxili strukturunu öyrənmiş olarıq. Çünki, əlaqəli mətn bu və ya bir bitmiş fikri ifadə edir, ona görə də sintaktik bütövlərin sərhədləri müstəqil cümlələr arasındakı əlaqələrin öyrənilməsindən asılıdır” [36, s.161].

Avropa dilçiliyində sintaktik bütövün sərhədləri müəyyənləşdirilmədiyi halda bəzi dilçilərin sintaktik bütövlərə sərhəd cızma istəyi hələ də sabit qalır. Lazımsız olduğunu təkid etmələrinə baxmayaraq, biz belə hesab edirik ki, bir halda ki, dilin müəyyən vahidlərindən söhbət gedir, o, başqa dil vahidlərindən fərqlənməli, konkret və özünəməxsus sərhədləri, həm də sintaktik vahid kimi başlanğıc və son nöqtələri olmalıdır.

Həmişə sintaktik bütövün tərkibində bir mərkəzi cümlə olur. Bu mərkəzi cümlənin də daxilində real, konkret mənaya malik olmayan söz və ifadə yerləşir. Aparıcı cümlə, xüsusilə onun tərkibindəki konkret mənası olmayan söz müəyyənləşdirilməmişdir. Bu isə mərkəzi cümlədən əvvəlki, ya sonrakı, ya da mərkəzi cümlənin hər iki tərəfindən mətnlərin məzmunu ilə mümkündür. [9, s.65-70]

Sintaktik bütövlər müstəqil struktura malik olub, semantik bütövlüyü özündə birləşdirməklə yanaşı, onların qrammatik və leksik sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi

semantik sərhədlərinin müəyyən olunması ilə də bağlılıq təşkil edir. Mətnin məzmun planına olduqca tabe olan quruluşu haqqında deyə bilərik ki, mətnin forması əvvəlcədən qurulmur və onun qurulması mənanın aydınlaşdırılması prosesi zamanı formalaşır. Son olaraq, mətnin semantikasını onun strukturunu yaradır.

Mətn anlayışı əvəzinə dilçilikdə istifadə olunan terminlərə cümlə, sintaktik bütöv, frazafövqi vahid, period, diskurs, prozaik bəndlər, abzas, mürəkkəb sintaktik bütöv və s. misal gətirmək mümkündür.

Hazırda mətnin bir parçası olan və müstəqil real sintaktik vahidlər hesab edilən bu terminlərin xüsusiyyətlərini və onların sintaktik bütöv ilə ortaq və fərqli tərəflərini aydınlaşdırmaq başlıca məsələlərdən biridir. Həmçinin, son dövrün tədqiqatlarına əsasən deyə bilərik ki, həmin terminləri biri digərinin sinonim kimi işlədilməsi düzgün bir yanaşma deyildir.

Sintaktik və semantik xüsusiyyətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqənin mətnin anlaşılması prosesinə göstərdiyi təsiri müəyyənləşdirmək üçün bu iş üzərində görülmüş tədqiqatların gəldiyi məntiqi nəticələr və nəzəri ümumiləşdirməyə əsaslanır.

Mətnə semantik əlaqələrə görə komponentləri bir-biri ilə iyerarxik şəkildə əlaqədə olurlar və bu mətni anlama modellərinə əsasən baş verir. Buna misal olaraq mətnə sözü gedən fikir və ya faktların təkrarı, həmçinin proqnoz və mətnin mərkəzi teması arasındakı nisbi əlaqə də daxil edilir. Proqnoz yeni ortaya çıxacaq olan proqnozlara üçün baza rolunu oynarsa bu zaman o, iyerarxik münasibətdə yüksək səviyyədə hesab olunur. Yəni biz deyə bilərik ki, mətnin anlaşılması üçün müəyyən bir neçə prosesin baş verməsi şərtidir. Ancaq o zaman oxucu ona verilən yeni məlumatları artıq ona məlum olanlarla inteqrasiya edə bilər.

Mətnin anlaşılmaması problemi istər tədris işçiləri, istərsə də tədqiqatçılar üçün aktual bir məsələdir. Mətnin anlaşılması prosesinin, mərhələlərinin başa düşülməsi yeni tədris planı və proqramlarının müasir tələblər baxımından qurulmasına, tədris prosesində istifadə olunan metodların məzmun və forma dəyişikliyinə gətirib çıxara bilər [7, s.34].

Son zamanlara qədər bəzi dilçilərə görə anlama söz kodlaşması, leksik təhlil kimi oxumağın bir komponentinin təhlili hesab edilirdi. Ancaq, bu son onilliklərdə bu sahədə tədbirlər görülməyə başlanmışdır. Bu haqda araşdırmalar aparan dilçilərin irəli sürdükləri modellər fərqlilik təşkil etsə də hamısı bir ortaq nöqtədə birləşir: mətndə yaranan - rast gəlinən hər bir yeni informasiya məhz yaddaşda olan artıq köhnə informasiyanın, o cümlədən koqnitiv elementlərin əsasında başa düşülür. (məsələn, İl, 73).

Oxu ərzində mətn komponentləri mətndən kodlaşdırılaraq yaxın yaddaşımızın bir hissəsinə çevrildiyinə görə də, əsas yük yaxın yaddaşımızın üstünə düşür. Mətnin yaddaşımızda əmələ gətirdiyi məlumatları yaddaşdan silinməsinin iki yolu vardır:

- məlumatdan istifadə etməmək,
- yaxın yaddaşın məhdud imkanlarını həddindən artıq işlətmək.

Məlumatlar daimi olaraq fəal olmalıdır, bunun üçün də onlar digər informasiya-məlumatları ilə əlaqələndirilməlidir. Əks halda yaxın yaddaşımıza daxil olan məlumat unudulur. Bunun baş verməməsi üçün, yaxın yaddaşımızda məlumatlar yalnız müəyyən olunmuş sərhəd daxilində hərəkət edir. Digər bir sözlə, yaddaşın tutumu öz sərhəddinə çatdıqda yeni daxil olmuş aktual məlumat daha passiv olanı sıxışdırıb çıxarır.

Bu nəzəriyyə Beddley, Hiş, Miller, Saymon kimi alimlər tərəfindən vaxtilə araşdırılmış, bəziləri müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Onlara görə, verilmiş mətn nə qədər çox iş görülməsini istəyirsə, həmin proseslərin yaddaşdan tez müddətdə silinməsi ehtimalı da bir o qədər artır. Berron, Frederikson, Perfetti və Qoldmen, Ros və digərlərinin oxumaq bacarığı güclü və zəif olan oxucular üzərində apardıqları araşdırmalara əsasən belə bir nəticə əldə etmişlər ki, zəif oxu bacarığına malik olan oxucuların mətni başa düşməsi daha uzun vaxt alır və onlar mətnin elementlərinin (prefikslərin, suffikslərin, köməkçi sözlərin) təhlili zamanı daha çox enerji sərf edirlər.

Güclü oxucular isə mətndəki köməkçi elementlərin başa düşülməsi üçün bir növ avtomatlaşmış strategiyadan istifadə edərək bu proseslərə də az zaman sərf edirlər.

Sabit sintaktik birləşmə anlayışı sabit söz birləşməsindən sabit strukturlu cümləyə qədər bütün sintaktik birləşmələr nəzərdə tutulur. Sabit sintaktik birləşmələrin quruluşu dəyişmir və ya onlar müxtəlif leksik vahidlərin kiçik forması ilə yer dəyişirlər. Bu xüsusiyyət sabit sintaktik birləşmələrin sərbəst sintaktik birləşmələrdən ayırd edilməsində işləyə bilər. Sabit birləşmələrin yaranma mexanizmi ya sözlərin sabit şəkildə birləşərək bir-biri ilə sabit söz birləşməsi və ya cümlə əmələ gətirməsi kimi göstərilə bilər.

Yəni biz, “sabit (sintaktik) birləşmə” dedikdə əslində “sabit söz birləşməsi” və “sabit cümlə” anlayışlarının da nəzərdə tutmuş olarıq.

“Sabit birləşmə” dedikdə adətən “sabit söz birləşməsi” başa düşülür. Bunun bir nəticəsidir ki, dilçilikdə hələ də atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər və s. kimi sabit birləşmələrin yerini müəyyənləşdirmək məsələsi mübahisəli mövzu olaraq qalmışdır. Çünki, onların əksərən cümlə şəklində təzahür edən strukturları və predikativliyi frazeologiya sisteminə uyğun gəlmir, hansı ki “frazologiya” “sabit söz birləşməsi” kimi qəbul edilir. Ancaq, bunu bilmək lazımdır ki, frazeologiya anlayışı “sabit söz birləşməsi” deyil, “sabit (sintaktik) birləşmə” kimi anlaşılmalıdır. Məsələ burasındadır ki, “frazologiya” termininin kökündə “fraz” anlayışı durması, onun dilçilikdə mübahisəli bir başlıq olmasına gətirib çıxaran başlıca səbəblərdəndir. “Fraz” bir tərəfdən, ünsiyyət vahidi kimi çıxış edən ən kiçik nitq vahididir. Digər bir sözlə bu, “fraz” terminini “cümlə” termini ilə eyni mənaya malik olduğuna gətirib çıxarır. Digər tərəfdən isə, “fraz” ən böyük fonetik vahid, xüsusi intonasiya vasitəsi ilə birləşən və başqa eyni cür vahidlərdən fasilə ilə ayrılan bitkin hökm deməkdir [7, s.12]. Bu formada yanaşma bizə göstərir ki, sabit birləşmələr frazeologiya sistemində daxil edilə bilər.

Beləliklə, sabit birləşmə dedikdə nəzərdə tutulan odur ki, bir neçə (ən azı iki) sözün birləşərək bir dil vahidi kimi tək bir mənə və fraksiya ifadə etməsi başa düşülür. “Söz birləşməsi” anlayışı “sabit birləşmə” anlayışının tərkib hissəsi kimi qəbul edilməsi əsasında “sabit birləşmə” anlayışının “söz birləşməsi” anlayışından tamamilə fərqləndiyini deyə bilərik. Burada həm sabit söz birləşmələri, həm də sabit cümlələr bir ümumi kateqoriyada birləşdirilir.

Sabit söz birləşmələri özünün geniş tərtib üsullarına (komponentlərinin daha rəngarəng olmasına) görə sərbəst söz birləşmələrindən ayrılır. Ümumi olaraq, sərbəst söz birləşməsi elə bir vahidə deyilir ki, bu vahid iki (və daha artıq) müstəqil mənalı sözlərin qrammatik modellər əsasında birləşməsindən ibarət olsun. Sərbəst söz birləşməsi köməkçi sözlə əsas nitq hissəsinə məxsus sözün və ya iki (və daha artıq) köməkçi sözün birləşməsi nəticəsində yarana bilməməsinə baxmayaraq, sabit söz birləşməsi isə bu şəkildə- köməkçi üsürlərin fəal iştirakı ilə formalaşa bilər.

Sabit və sərbəst söz birləşmələri bir-birini ilə ziddiyyət təşkil etmir hətta, tarixi inkişafda sabit söz birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən əmələ gəlmişdir. Bunun bir sıra səbəbləri ola bilər (birləşmənin məcazi məna alması, dildə tez-tez işlənməsi, termin keyfiyyəti daşması və s.). Əslində sabit və sərbəst söz birləşmələri eyni qrammatik qanunlara əsasən əmələ gəlir.

Sabit söz birləşmələri özlüyündə iki yerə bölünür:

- Frazeoloji söz birləşməsi (frazem),
- Qeyri-frazeoloji söz birləşməsi (frazeid).

Frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq, frazeidlər bir sıra hallarda nəinki dildə məcazlaşmır, həm də danışmaq aktında sözü əvəz edə bilmir və bu xüsusiyyətlərinə görə də frazeoloji sistemə daxil edilmir.

Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin məcazlaşmaya məruz qalması nəticəsində söz səviyyəsində olan frazeoloji vahidlər yaranmışdır. Dilçilikdə çox da populyar olmayan bu fikir nadir halda dilə gətirilir. "frazeoloji vahid" termini "leksik vahid" termini ilə daha çox ekvivalentlik təşkil edir. "Frazeoloji birləşmə" anlayışını ilk olaraq nəzərə alsaq, daha dəqiq nəticə almağımızda köməklik göstərəcəkdir. Frazeololl söz birləşməsinə və frazeoloji cümləni ancaq frazeololl birləşmə əhatə etmiş olur. Frazeololi sistemə daxil olan yeni "sözlər", "frazeoloji birləşmə" anlayışından kənar qalaraq nəinki "frazeoloji birləşmə", ümumiyyətlə heç bir "birləşmə" anlayışına ekvivalentlik təşkil etmir.

Frazem həm kiçik dil vahidi, həm də ən böyük fonetik vahid olmaqla sadəcə "sabit birləşmə" kimi təyin olunur. Burada ən azı iki sözdən ibarət sintaktik konstruksiyanın meydana olması vacib götürülür. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb

sözlərin məcazlaşması frazemləşmə əlaməti kimi qəbul edilməməlidir. Dildə bütün leksik vahidlərin məcazlaşması üçün qoyulan şərtlər tarixi inkişaf nəticəsində, ya da hansısa danışıq məqamında (situativ, okkazonal tərzdə) məcazlaşa biləsidir. onlar sabit olub hazır şəkildə nitqə daxil edirlər. Bu səbəblə, məcazilik, sabitlik, dildə hazır vəziyyətdə olma heç də “frazeoloji vahidin müəyyənedici xüsusiyyətlərinə aid edilə bilməz.

Komponentlərinin bir-birinə bağlılıq, birləşmənin özünün semantik-sintaktik qapalılıq dərəcəsinə görə isə frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı növlərini bir-birindən fərqləndirmək lazım gəlir:

- frazeoloji qovuşmalar,
- frazeoloji vəhdətlər,
- idiomlar,
- sabit komparativ birləşmələr,
- zərbi-məsəllər.

Bizim fikrimizcə, frazeoloji qovuşmaların təsnifatı:

- tərkibindəki bütün sözlərin müasir dildə istifadə edildiyi, lakin birləşmənin özünün nə üçün bu cür qurulduğu motivləşməyən frazeoloji qovuşmalar,
- tərkibindəki sözlərin və ya sözlərdən birinin müasir dildə istifadə edilmədiyi, buna görə də ilkin mənası motivləşməyən frazeoloji qovuşmalar,
- tərkibində yad ünsür olan frazeoloji qovuşmalar.

Bu nümunələr tarixi frazeologizm mahiyyəti daşıyır. Belə qovuşmaların başqa dillərə hərfi tərcümə edilə bilməsi hər üç növünü birləşdirən ən mühüm cəhətlərdən biridir. Ancaq, tərcümə zamanı belə vahidlər mətndən kənar mühitdə xüsusi izah tələb edir. Frazeoloji qovuşmalar idiomlardan məhz bu xüsusiyyətinə görə fərqlənir.

NƏTİCƏ

Mətn dilçiliyi XX əsrin 60-cı illərindən yaranmış və mətnin cümlədən daha böyük vahid olması problemi dilçilik elminin əsas problemlərindən birinə çevrilmişdir. Mətn sözü ərəb dilindən gəlir, möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir. Dilçilikdə mətn terminindən dörd fərqli şəkildə istifadə edilməsini müşahidə edirik, bunlar aşağıdakılardır: Bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq; Müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model; Kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı; Formasına görə yazılı olan nitq nümunəsi.

Dilçilikdə mətn bütöv linqvistik vahid kimi tədqiq edilir və tədqiqatlarda mətnin iki əsas növü göstərilir:

1. Mikromətnlər. Bu cür mətnlərdə konkret bir fikir, yaxud mətləb bitir. Başqa adla bu mətnlər mürəkkəb sintaktik bütöv, period, subtekst, diskurs, nəsr bəndi, frazaüstü vahid də adlandırılır.

2. Makromətnlər. Ayrı-ayrı fəsillərdən ibarət daha böyük mətnlər isə makromətnlər adlanır. Buraya bədii əsərlər (mənsur şeir, hekayə, povest, roman və s.), müxtəlif fəsillərdən ibarət elmi, publisistik mətnlər də aid edilir. Bu cür sintaktik bütövlərin başlanğıcı, inkişafı və sonu olmalıdır.

Mətnin durğu işarələri, abzas və s. vasitələrlə parçalara ayrılması onun vacib əlamətlərindən biridir. Yəni mətn, qrafik vasitələrlə qeyd olunması sintaqma-formulu üzrə təşkil edilməni təcəssüm edir.

Mətnə sintaktik vahidin sərhədlərini təyin etməyin çətinləşməsi, nitqin icrasının xətti icrası ilə bağlı olması mənasına gəlir. Belə ki, xətti xarakter bir illüziya yaradır və elə göstərir ki, guya o ardıcıl sürətdə mənaca tamamlanmış hissələrə tam bölünmə bacarığına malikdir, lakin realda mikro mətnlərin hüdudları çox vaxt hiss olunmur, hətta, mikro mətnlər çarpazlaşır, üst-üstə düşür, öz tərkiblərinə başqa səviyyəli mikro mətnləri daxil edirlər.

Mətn linqvistikası əsasında Dressler, Diyuk kimi dilçilər mətnin dilin işarə strukturlarının ali iyerarxiyasına məxsus sayılması ideyasını, bədii mətnlə bədii olmayan mətn arasındakı fərqlilikləri aydınlaşdırmadan irəli sürmüşlər. Ancaq,

mətnin dil iyerarxiyası kimi qəbul edilməsinin trivial nəticələr verdiyini müşahidə edə bilərik. Faktiki olaraq biz mətni xəbərlə eyni səviyyədə hesab edə bilərik.

Həm tekstəm həm də onun aktuallaşması anlayışı sintaksisin digər vahidlərindən fərqlənməsinin səbəblərini izah etməyə kifayət etmir. Mətnin sintaksisin makro vahidi olaraq qəbul edilməsi, mətndə sözləri və ya cümlələri xarakterizə edən formal kateqoriyadan yerdə qalan digər kateqoriyaları inkar edir. Bu yanaşma yalnız tədqiqatın müasir metodu ilə bağlıdır və bədii mətnlə bağlı məsələlərə aid edilə bilməz.

Mətnin səthi strukturuna gəldikdə isə, deyə bilərik ki, o, üslubi təhlil və bədii mətnin qiymətləndirilməsi əsasında meydana gəlir. Fonostilistik, sintaktik və leksik variantların seçilməsi, simvolun səthi strukturlarının təqdim edilməsi ilə eyni mənə ifadə edir. Bədii mətnin sintaktik strukturlarında simvolların səthi strukturlarının seçilməsinin motivləşdirilməsinin izahı kimi, bədii mətnin qiymətini verə bilərik.

Orijinal və bədii mətnin simvolistikasının ekvivalentliyi mətnin simvolik strukturunun tipologiyasının əhəmiyyətli cəhəti kimi təsvir edilə bilər. Mətnin simvollarının ekvivalentliyi semantik, fonoloji, qrammatik və leksik parametrlərinin təhlili nəticəsində əldə edilir.

Mətnin ideoqrafik öyrənilməsinin tətbiq edilməsi mətnin tema-rema inventarını, semantik sahələrin əvvəlki quruluşunu və kommunikasiya aktlarının növbəli dəyişməsi şəklində onların yenidən qurulmasını aşkar etməyə imkan verir.

Semantik sahələrin yenidən yaradılması kommunikasiyanın hər bir aktında-situasiyada onların sintezi nəticəsində yerinə yetirilir. Semantik sahələrin yenidən yaradılmasının nəticələri üzərində təlim keçənlərin analitik işi mətnin məzmununun tanınmasını və son nəticədə, ikinci dil ilə əlaqələnmiş dünyanın mənzərəsinin formalaşdırılmasını təmin edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdinova S.Ə. Azərbaycan və İngilis dillərində sintaktik konstruksiyalarda komponent ardıcılığı. //Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 2014, №1(89), s. 145-147.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV cild. Sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
3. Abdullayev Ə.Ə. Mətn, məna və anlama: Kommunikativ-koqnitiv təhlil: filol. e.d-ru a.dər.a. üçün təq. ed. dis. Bakı, 2001, 359 s.
4. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1988, 364 s.
5. Abdullayev K.M. Mətn dilçiliyi. Müasir Azərbaycan dilindən ixtisas kurslarının proqramı. Bakı, ADU-nun nəşri, Bakı, 1974, 49 s.
6. Abdullayev K.M. Mətnin sintaktik tədqiqinin əsaslandırılması haqqında: məruzələr, 1980, №9, s. 39-46.
7. Allahverdiyev B.V. Mətn nəzəriyyəsi. Bakı, ÇapArt, 2018, 231 s.
8. Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, Elm, 1977, 90 s.
9. Cəfərova L.M. Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu. filol. üzrə e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, ADU, 2013, 245 s.
10. Əhmədova K. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin struktur və semantik tipləri. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 291 s.
11. Hüseynova M.Ə. Mətnin interpretasiyasında sintaktik-semantik və koqnitiv amillər. Bakı, Sabah, 2007, 166 s.
12. Hüseynova M.Ə. Mətnin sintaktik, semantik və koqnitiv interpretasiyası: filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2003, 132 s.
13. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Maarif, 1972, 320 s.

14. İsmayılov R.Ş. Bədii mətnin strukturunda subyektiv-qiymətləndirici modallıq. filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2007, 144 s.
15. K.Ə.Həbibova. Mürəkkəb sintaktik bütövün kompazisiyası. //Dilçilik institutunun əsərləri, 2014, №1, s. 76-81.
16. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. morfologiya, sintaksis. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 942 s.
17. Kərimova Ş.H. Mətnin kommunikativ strukturu. filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2003, 140s.
18. Məmmədova Z. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində əvəzlilərin mətnyaratma prosesində rolu və əhəmiyyəti. // Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2016, №1, s. 83-87.
19. Musayev O. (Türksevər). İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007, 608 s.
20. Mustafayeva G. Mikromətnin statusu. //Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 2015, №4, s. 106-113.
21. Novruzova N.S. Mətn sintaksisi. Bakı, Təhsil, 2002, 184 s.
22. Novruzova N.S. Sintaktik bütövlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 1988, 200 s.
23. Qocayeva L. Mətnin semantik strukturu və mətn dilçiliyi. //Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal, 2013, № 2(86), s. 74-76.

İngilis dilində:

24. Brown D. The Da Vinci Code. UK: Transworld publisher, 359 p.
25. Dressler W. U Einführung in die Textlinguistik. Tübingen: Niemeyer, 1972, 210p.
26. Huseynova M., Yunusova G. English stylistics. Baku, Elm və təhsil, 2019, 278p.

27. Huseynova M., Yunusova G. Culture with speech styles. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 196p.
28. Scott F. The Last Tycoon and Syntactic Description. Second edition. V. I: Clause Structure. Cambridge University Press, 2007, 596 p.
29. Todorov T. The Place of Style in the Structure of the text. Library Style: A Symposium, L. 1973, p. 46-64

Rus dilində:

30. Современный русский язык. Просвещение, М., 1986, 267 с.
31. Сольланик Г. Я. Синтаксическая стилистика. Высшая школа, М., 1975, 332 с.
32. Семлов J. Азербайчан дили. Бакы, Маариф, 1978, 210 с.
33. Сидирова М.Ю. Коммуникативный регистр и деомоюнимизация форм несо-вертенного вида в тексте // История и филология. М., 2009, вып. 1, 311 с.
34. Силиан Т.И. Филологический науки. М., 1965, N2, 20-27 с.
35. Воронцова Т.И. Структурно-семантический анализ. Баллады Р.Бренса "Джон ячменное зерно". Лингвистический анализ художественного текста. Сборник научных трудов, Смоленск, 1981, 104 с.
36. Закиев М.З Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, 229 с.
37. Матезиус В.Б. Основная функция порядка слов в чешском языке. Пражский лингвистический кружок. М., 1967, 303 с.
38. Николаева Т.М. Современное состояние и перспективы. Новое в зарубежной лингвистике, вып. 8, М.: Прогресс, 1978, с. 5-39.
39. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. / Под ред. Овсянникова М.Ф. (предисл.) и др. М.: Искусство, 1976, с. 17.
40. Распоров И.П. Актуальное членение предложения. Уфа, 1961, 139 с.

- 41.Фридман Л.Г. К. вопросу о сверхфразовых единицах.Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. М., Наука, 1975, 340 с.